ISTORIE

MARK GALEOTTI

O SCURTĂ ISTORIE A RUSIEI

O sinteză accesibilă
și edificatoare despre
devenirea modernă
a Rusiei.
Publishers Weekly

O lucrare
extraordinară...,
foarte pătrunzătoare
și care îi deschide
cititorului
curiozitatea.
Diplomatic Courier

DE LA CNEAZUL RURIK LA VLADIMIR PUTIN

book HUMANITAS

Mark Galeotti (n. 1965) este expert în istoria modernă, politica și securitatea Rusiei. Autor prolific, printre cele mai recente cărți ale sale se numără: *A Short History of Russia* (2021), *Armies of the Russian-Ukrainian War* (2019), *We Need to Talk About Putin: Why The West Gets Him Wrong* (2019; trad. rom. *Hai să vorbim despre Putin! Ce nu înțelege Occidentul*, Humanitas, 2021), *Russian Political Warfare: Moving Beyond the Hybrid* (2019), *Kulikovo 1380: The Battle that Made Russia* (2019), *The Vory: Russia's Super Mafia* (2018), *The Modern Russian Army, 1992–2016* (2017). De asemenea, semnează articole cu regularitate pentru *Moscow Times*, *Raam op Rusland*, *Business New Europe* și numeroase alte publicații. Scrie și pe propriul blog, *In Moscow's Shadows*.

Este profesor onorific la University College London și director general la Mayak Intelligence, o firmă de consultanță și cercetare specializată în relațiile cu Rusia. Este bursier al Institutului de Relații Internaționale de la Praga și al Royal United Services Institute de la Londra. A predat istorie la Robinson College, Cambridge, și are un doctorat în științe politice la London School of Economics. A fost șeful Departamentului de istorie de la Universitatea Keele, profesor de afaceri internaționale la Universitatea din New York, profesor invitat la Universitatea Rutgers (Newark), la Universitatea Carolină din Praga și la Institutul de Stat pentru Relații Internaționale al Ministerului Afacerilor Externe al Federației Ruse (Moscova). A consiliat mai multe instituții, printre care Comitetul pentru Afaceri Externe al Camerei Comunelor (Marea Britanie), Adunarea Parlamentară a NATO, Interpolul și Comandamentul Suprem al Forțelor Aliate din Europa.

MARK GALEOTTI

O SCURTĂ ISTORIE A RUSIEI

DE LA CNEAZUL RURIK LA VLADIMIR PUTIN

Traducere din engleză și note
de Lia Decei

Mark Galeotti
A Short History of Russia. From the Pagans to Putin
Copyright © Mark Galeotti, 2021
All rights reserved.
First published by Ebury Press, an imprint of Ebury Publishing.
Ebury Publishing is part of the Penguin Random House group of companies.

Acest e-book este protejat de legea drepturilor de autor. Reproducerea sa integrală sau parţială, multiplicarea sa prin orice mijloace şi sub orice formă, punerea sa la dispoziţie publică pe internet sau în reţele de calculatoare, stocarea sa temporară sau permanentă pe diverse dispozitive sau în sisteme care permit recuperarea informaţiei, gratuit sau în scop comercial, precum şi alte fapte similare, fără permisiunea scrisă a editurii reprezintă o încălcare a legislaţiei privind protecţia dreptului de autor şi se pedepsesc conform legilor în vigoare.

© HUMANITAS, 2021, pentru prezenta versiune românească (ediţia digitală)

ISBN: 978-973-50-7098-4 (epub)

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

Cuprins

Introducere
1. „Să căutăm un prinț care să ne conducă“
2. „Pentru păcatele noastre, a venit un trib necunoscut“
3. „Autocrație, cu voia lui Dumnezeu“
4. „Banii sunt artera războiului“
5. „Voi fi autocrată: aceasta este meseria mea“
6. „Ortodoxie. Autocrație. Naționalitate“
7. „Viața devine mai bună, tovarăși, viața devine mai luminoasă“
8. „Rusia s-a ridicat din nou din genunchi“
Mulțumiri
Credite foto

Rusia este o țară cu un viitor sigur; doar trecutul ei este imprevizibil.
Proverb sovietic

INTRODUCERE

CEA MAI VECHE CARTE DIN RUSIA NU VORBEȘTE PE O SINGURĂ VOCE. Strigă și scâncește, mormăie și geme, râde și șoptește, se roagă și urlă pe mai multe voci. În iulie 2000, arheologii care făceau săpături în unul dintre cele mai vechi cartiere ale unuia dintre cele mai vechi orașe din Rusia – Novgorod, cunoscut altădată sub numele de „Domnul Novgorod“ sau „Marele Novgorod“ – au descoperit trei tăblițe de lemn, cerate, care odinioară fuseseră legate una de alta ca o carte. Conform datării cu carbon-14 și altor evaluări, au fost scrise între 988 și 1030 d.H. Pe tăbliţele cerate erau scrijeliți doi psalmi. Acesta este un palimpsest, adică un document care a fost folosit și refolosit, de mai multe ori, de-a lungul deceniilor, și pe care scrisul cel mai timpuriu este încă vizibil. Munca minuțioasă a lingvistului rus Andrei Zalizniak a scos la lumină o zonă deconcertantă cu diferite înscrisuri gravate în ceară, mii, de la „Învățături spirituale pentru fiu de la tatăl și mama sa“ la începutul Apocalipsei lui Ioan, o listă cu alfabetul slavon bisericesc, chiar un tratat „Despre virginitate“.

Totul se potrivește.

UN POPOR CA UN PALIMPSEST

Rusia este o țară fără granițe naturale, nu are un singur neam sau popor, nici o adevărată identitate centrală. Dimensiunile sale sunt uluitoare – se întinde pe 11 fusuri orare, de la regiunea europeană Kaliningrad, având drept centru orașul și fortăreața cu același nume, acum despărțită de restul patriei-mamă, până la Strâmtoarea Bering, aflată la doar 82 de kilometri de Alaska. Dacă ne mai gândim și că multe dintre regiunile sale sunt greu accesibile, iar populația este izolată, toate acestea ne ajută să explicăm de ce menținerea controlului central a fost o adevărată provocare și de ce pierderea acestui control asupra țării i-a obsedat pe conducătorii ei. Am întâlnit odată un

ofițer KGB (în rezervă) care mi-a spus așa: «Am crezut întotdeauna că e vorba despre totul sau nimic: fie ținem țara cu pumn de fier, fie se va destrăma». Presupun că predecesorii lui, de la ofițerii țariști la primii cneji medievali, aveau cam aceleași îngrijorări – iar demnitarii lui Putin, cu toate progresele comunicațiilor moderne, le au cu siguranță în ziua de azi.

Faptul că se află la răscrucea drumurilor între Europa și Asia înseamnă de asemenea că Rusia este eternul „celălalt“ al oricui: europenii o consideră asiatică și viceversa. Istoria ei a fost modelată din exterior. A fost invadată de străini, de la vikingi la mongoli, de la teutonii cruciați la poloni, de la francezii lui Napoleon la germanii lui Hitler. Chiar și atunci când nu a fost asediată fizic, a fost modelată de forțe externe culturale, privind mereu dincolo de hotarele ei pentru orice, de la capital cultural la inovație tehnologică. De asemenea, a reacționat la lipsa unor granițe clare printr-un proces constant de expansiune, aducând noi identități etnice, culturale și religioase în acest amestec.

Rușii sunt, prin urmare, chiar ei un popor ca un palimpsest, cetățeni ai unei națiuni diverse, care manifestă mai mult decât altele aceste influențe externe în fiecare aspect al vieții. Limba lor este un fel de testament al acestei situații. Gara se numește *vokzal*, de exemplu, după stația de metrou Vauxhall din Londra, rezultatul unei nefericite traduceri făcute atunci când o delegație rusă impresionată a vizitat Anglia în secolul al XIX-lea. La vremea aceea, nobilimea rusă vorbea franceză, așa că și-ar fi pus totuși un *bagaj* pe *kușet* în vagonul de dormit. La Odessa, în sud, străzile purtau nume italienești, pentru că această limbă era limba comună a negustorilor din Marea Neagră; la Birobidjan, la granița cu China, prin contrast, limba locală este până în ziua de azi idiș, de când Stalin s-a gândit să-i încurajeze pe evreii sovietici să se stabilească acolo în anii ’30. În kremlinul fortificat din Kazan, există atât o catedrală ortodoxă, cât și o moschee musulmană, în vreme ce șamanii binecuvântează conductele de petrol din nordul îndepărtat.

Desigur, toate popoarele sunt amestecuri de diferite credințe, culturi și identități într-o măsură mai mare sau mai mică. Într-o epocă în care felul preferat de mâncare în Marea Britanie este curry, când Academia Franceză continuă să poarte bătălii în lupta deja pierdută pentru a păstra limba

franceză fără cuvinte străine, şi când mai mult de unul din opt cetăţeni americani s-au născut în străinătate, aceasta este fără îndoială o certitudine. Însă trei lucruri sunt frapante în legătură cu experienţa Rusiei. Primul este profunzimea şi varietatea însuşirii dinamice, de colecţionar, a influenţelor externe. Al doilea este reprezentat de modurile specifice în care straturi succesive au fost ridicate unul deasupra celuilalt pentru a crea această ţară şi cultură aparte. Toate naţiunile pot fi amestecuri, dar ingredientele şi modurile în care se amestecă variază foarte mult. Al treilea este reacţia ruşilor la acest proces.

Conştienţi – adesea jenaţi – de această identitate fluidă, hibridă, ruşii au reacţionat generând o serie de mituri naţionale pentru a o nega sau a o celebra. Într-adevăr, însăşi fondarea a ceea ce numim azi Rusia a fost învăluită într-o asemenea poveste naţională „perfectă“, aşa cum voi discuta în capitolul unu, cucerirea de către vikingii străini fiind rescrisă ca şi cum chiar cei cuceriţi i-ar fi invitat pe invadatori în ţară. De atunci au existat o mulţime de astfel de legende, de la modul în care Moscova a devenit creştină şi a „Treia Romă“, leagănul adevăratei creştinătăţi (după ce prima a căzut în mâinile barbarilor, iar „A doua Romă“, Bizanţul, în mâinile Islamului), până la încercările de azi ale Kremlinului de a prezenta Rusia ca pe bastionul valorilor sociale tradiţionale şi un bastion împotriva ordinii mondiale dominate de americani.

ÎNAPOI ÎN VIITOR

Mongolii au cucerit Rusia în secolul al XIII-lea; când puterea lor a intrat în declin, cei mai eficienţi aliaţi şi colaboratori ai lor, cnejii Moscovei, s-au reinventat drept cei mai mari apărători ai naţiunii lor. În mod repetat, conducătorii Rusiei au revizuit trecutul, în speranţa de a construi viitorul pe care îl doreau, recuperând de fiecare dată miturile şi simbolurile culturale ori politice de care aveau nevoie. Ţarii şi-au însuşit simbolurile gloriosului Bizanţ, însă, în acest caz, vulturul cu două capete al imperiului privea spre vest, dar şi spre sud. De-a lungul secolelor, relaţiile complexe ale Rusiei cu Occidentul au devenit tot mai importante. Uneori, asta a însemnat să adopte idei şi să adapteze valori care să se potrivească, de la ţarul Petru cel Mare,

care le-a poruncit rușilor să-și radă bărbile în stil european (ori să plătească o „taxă pe barbă“ specială), la sovieticii care au construit o întreagă societate pe noțiunea lor despre o ideologie pe care Karl Marx o imaginase pentru a fi aplicată în Germania și Marea Britanie. Alteori, a însemnat o hotărâre complexată de a respinge influențele occidentale, chiar prin redefinirea trecutului, de exemplu ignorând toate dovezile arheologice că originile acestui pământ sunt legate de venirea invadatorilor vikingi. Însă nu a însemnat niciodată ignorarea Occidentului.

Astăzi, în speranța de a reuși să găsească un discurs care să îi permită să aleagă aspectele Occidentului care îi sunt pe plac – iPhone-uri și penthouse-uri la Londra, dar nu și impozit pe venit progresiv și stat de drept –, o nouă elită a încercat din nou să se definească pe sine și țara în care trăiește așa cum îi convine. Nu întotdeauna cu succes și nu în avantajul tuturor celorlalți, totuși: de-a lungul timpului au ajuns să pună sub semnul întrebării nu atât locul lor în lume, cât modul în care lumea îi tratează. Acest lucru se află în centrul procesului care a dus la ascensiunea lui Vladimir Putin și evoluția lui de la un om pragmatic, în mod esențial tolerant, la conducătorul militar naționalist care a anexat Crimeea în 2014 și a provocat un conflict nedeclarat în sud-estul Ucrainei. Rusia a devenit o țară în care reimaginarea istoriei a devenit nu numai o pasiune națională, ci și o industrie. În expoziții există grafice care plasează originile politicii moderne în epoca medievală, ca și cum ar fi vorba despre o singură și neîntreruptă evoluție. Rafturile librăriilor gem de istorii revizioniste, iar manualele școlare sunt rescrise conform noilor doctrine. Statuile lui Lenin stau umăr la umăr cu acelea ale țarilor și sfinților, ca și cum nu ar exista nici o contradicție în viziunile asupra Rusiei pe care le întruchipează.

Tema de bază a acestei cărți este deci istoria unei țări fascinante, bizare, glorioase, disperate, exasperante, sângeroase și eroice, pe care o vom explora mai ales prin intermediul a două aspecte care se întrepătrund: modul în care influențele succesive de dincolo de granițele ei au modelat Rusia, țara-palimpsest, și modurile în care rușii le-au acceptat printr-o serie de construcții culturale potrivite, scriind și rescriind trecutul pentru a înțelege prezentul și a încerca să influențeze viitorul. Și cum, în schimb, acest fapt a ajuns să afecteze nu numai proiectul lor constant de construire a

naţiunii, ci şi relaţiile lor cu lumea. Este o carte scrisă fără regrete, nu pentru specialist, ci pentru toţi cei interesaţi de trecutul unei ţări care poate fi descrisă atât ca o relicvă haotică a unui vechi imperiu, cât şi ca o ameninţare existenţială la adresa Occidentului.

Pentru că am condensat o mie de ani de istorie plină de evenimente adesea sângeroase într-un volum scurt, am fost nevoit, firește, să recurg la descrieri sumare. La sfârşitul fiecărui capitol ofer o Bibliografie suplimentară mult mai erudită şi care poate ajuta la restabilirea echilibrului. Totuşi, această carte nu pretinde că este exhaustivă şi că tratează fiecare detaliu, scopul ei este să exploreze perioadele de grandoare şi decădere ale acestei extraordinare naţiuni şi cum ruşii înşişi au înţeles, explicat, mitologizat şi rescris această poveste.

Bibliografie suplimentară: Pentru o privire amplă asupra celor o mie de ani de istorie a Rusiei, există multe cărţi bune pe care le pot recomanda pentru deosebita eleganţă a abordării ori calitatea neobişnuită a stilului, dar permiteţi-mi să amintesc câteva. Cartea lui Geoffrey Hosking, *Russian History: A Very Short Introduction* (Oxford University Press, 2012), este exact ceea ce pretinde a fi. O carte a unui jurnalist mai degrabă decât a unui savant, cea a lui Martin Sixsmith, *Russia: A 1,000-Year Chronicle of the Wild East*[1] (BBC, 2012), este o vedere de ansamblu plină de viaţă şi uşor de citit. *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*[2] (Penguin, 2003) de Orlando Figes se concentrează mai mult asupra ultimelor două secole, dar nu este mai puţin un adevărat tur de forţă. Dacă o imagine face cât o mie de cuvinte, o hartă este la fel de valoroasă, iar cartea lui Martin Gilbert, *Routledge Atlas of Russian History* (Routledge, 2007), este o compilaţie foarte utilă. Istoria este de asemenea scrisă în cărămidă şi piatră, iar strălucita lucrare a lui Catherine Merridale, *Red Fortress: The Secret Heart of Russia's History* (Penguin, 2014), face din Kremlinul din Moscova un personaj din istoria Rusiei.

Note

1. Martin Sixsmith, *Rusia: Un mileniu de istorie*, Ed. Humanitas, 2016.
2. Orlando Figes, *Dansul Nataşei: O istorie culturală a Rusiei*, Ed. Polirom, 2018.

1. „SĂ CĂUTĂM UN PRINȚ CARE SĂ NE CONDUCĂ“

CRONOLOGIE

862?	Sosirea lui Rurik, naşterea unui nou popor: ruşii
882	Oleg cucereşte Kievul; îşi mută capitala de la Novgorod la Kiev
980	Vladimir cel Mare devine mare cneaz al Kievului
988	Vladimir hotărăşte convertirea Rusiei kievene la creştinismul de rit ortodox
1015	Moartea lui Vladimir provoacă lupte dinastice pentru putere
1036	Iaroslav cel Înţelept controlează toate teritoriile populate de ruşi
1054	Moartea lui Iaroslav provoacă lupte dinastice pentru putere
1097	Adunarea de la Liubeci
1113	Vladimir Monomahul devine mare cneaz la cererea locuitorilor Kievului

1. Viktor Vasneţov, S*osirea lui Rurik pe malul Lacului Ladoga* (1909)

DESCRIEREA FĂCUTĂ DE VIKTOR VASNEŢOV SOSIRII PRINŢULUI RURIK pe malurile Lacului Ladoga este clasică. *Cronica vremurilor de demult* sau *Cronica lui Nestor*, din secolul al XII-lea, cea mai bună şi singura sursă referitoare la acea epocă, vorbeşte despre luptele pe care le-au dus triburile slave izolate din ceea ce va deveni Rusia împotriva „varegilor“ – numele pe care l-au dat ei vikingilor din Scandinavia – pentru a-i alunga de pe pământurile lor. Dar când ciuzii şi merii, radimicii şi krivicii şi toate celelalte nenumărate clanuri şi triburi au încercat să se conducă singure, s-au iscat şi mai multe războaie. Nefiind în stare să se înţeleagă în legătură cu priorităţile şi protocolul, cu teritoriile mai mari sau mai mici, s-au îndreptat din nou către varegi şi au cerut un prinţ: „Ţara noastră este mare şi bogată, dar nu este rânduială în ea. Veniţi să cârmuiţi şi să domniţi peste noi“.

L-au primit pe Rurik (862?–879), întemeietorul dinastiei Rurikizilor, dinastie care a condus Rusia până în secolul al XVII-lea. Vasneţov îl arată păşind pe malurile Lacului Ladoga de pe corabia lungă (*drakkar*) vikingă cu

distinctivul dragon la prova, alături de fraţii săi şi suita, cu securea în mână, pentru a sublinia că este un prinţ războinic. Este întâmpinat de o delegaţie a noilor săi supuşi cu tributul şi, literalmente, cu braţele deschise.

Pictura este cât se poate de detaliată şi evocatoare. Este fidelă poveştii, până la coifurile conice ale vikingilor şi broderia tradiţională a veşmintelor slavilor. Este ingenios simbolică, mărturisind legătura prin tribut dintre noul conducător şi noii supuşi. Este de asemenea foarte, foarte incorectă.

SOSIREA RURIKIZILOR

A existat un Rurik, probabil Rorik din Dorestad, un danez parvenit şi ambiţios, ale cărui raiduri l-au înfuriat atât de tare pe regele francilor, încât acesta l-a alungat în anul 860. Acest eveniment coincide perfect cu data sosirii lui Rurik – în general stabilită undeva între 860 şi 862 – şi dispariţia lui din cronicile occidentale. Războinicii şi negustorii scandinavi cunoşteau de multă vreme pământurile slavilor, nu în ultimul rând din expediţiile lor în căutarea de noi rute comerciale spre Miklagard, „Marele Oraş“ – capitala Imperiului Roman de Răsărit, Bizanţul, azi Istanbul – departe în sud. La urma urmei, Garda Varegă, garda de elită a împăratului bizantin, era alcătuită din mercenari scandinavi.

Prin urmare, când Rorik din Dorestad s-a trezit deposedat de bunuri acasă, s-a gândit să îşi clădească un nou principat în aceste teritorii îndepărtate. Mai întâi, a construit un fort la lacul Ladoga, unde acostaseră el şi oamenii lui, şi nu peste multă vreme a preluat controlul unui punct comercial din interiorul uscatului şi a stabilit acolo o bază. A denumit-o Holmgard, deşi va ajunge să fie cunoscută ca Novgorod („Oraşul nou“), unul dintre cele mai mari centre ale vechii Rusii. Dovada că ar fi fost invitat acolo pare, din păcate, să lipsească cu desăvârşire.

Aventura lui Rurik a fost doar parte a unei deplasări masive a scandinavilor spre miazăzi şi răsărit. Uneori veneau ca neguţători, dar mai adesea ca invadatori în teritorii ostile, în competiţie feroce unii cu alţii, nu numai cu localnicii. Ibn Rusta, cronicarul arab din secolul al X-lea, va spune mai târziu, este adevărat, cu o doză de exagerare, că erau atât de lipsiţi de încredere unii în alţii şi în popoarele din jur, încât un bărbat nu

putea să iasă afară să se uşureze fără a fi însoţit de trei tovarăşi înarmaţi care îl păzeau. În pofida pericolelor, atracţia exercitată de aceste teritorii era irezistibilă.

La miazăzi şi la răsărit se aflau câmpiile unduitoare ale stepei, spaţiu în care trăiau diferite triburi turcice, nomade sau recent sedentarizate, precum bulgarii şi khazarii. Ei percepeau tribut de la triburile slave vecine, cum ar fi polianii („oamenii câmpiei“), care trăiau în jurul cetăţii Kiev, aflată mai la sud, dar nu le cuceriseră şi nici nu se stabiliseră pe teritoriile lor. Departe, spre sud-vest, se afla Constantinopolul, pe care slavii îl numeau Ţarigrad, „Cetatea împăratului“. Avea puncte comerciale la Marea Neagră, însă îi lipseau voinţa, armata ori interesul de a se aventura spre nord. La vest erau maghiarii şi slavii de apus, precum ceho-moravii, în plin proces de creare a propriilor formaţiuni statale sedentare, din ce în ce mai dominate de germani.

Pe scurt, era un teritoriu cu multe triburi şi mici aşezări – scandinavii l-au numit Gardariki, „Ţinutul turnurilor“ –, dar fără regi. Fluvii mari, repezi, mai ales Dvina şi Niprul, Volga şi Donul, erau adevărate autostrăzi, drumuri cruciale pentru raidurile şi comerţul practicate de varegi, ale căror corăbii uşoare şi rapide puteau naviga în adâncul ţării pe apele lor şi puteau fi transportate sau trase pe uscat pe distanţele relativ scurte dintre ele. Puteai, de exemplu, să navighezi pe Neva din Golful Finic până la Lacul Ladoga, aşa cum a făcut Rurik, apoi să ajungi la izvoarele Volgăi, cel mai lung fluviu din Europa. După ce parcurgeau o distanţă de numai 5-10 kilometri – cu corăbiile transportate pe uscat – călătorii puteau naviga apoi spre sud până la Marea Caspică. În aceste ţinuturi se găseau lemn şi chihlimbar, blănuri şi miere, precum şi cea mai profitabilă marfă: sclavii. Foarte important, existau rute comerciale spre Constantinopol şi direct spre „Serkland“ – Ţara Mătăsii –, numele sub care erau cunoscute teritoriile musulmane din Orient. Scandinavii percepuseră tribut sub formă de bunuri şi argint de la triburile din nord-vest până când răscoalele din 860 i-au obligat să-şi părăsească forturile cu palisade de lemn şi să plece acasă, dar nu aveau nici un motiv să nu se întoarcă în aceste locuri.

Într-adevăr, cam pe vremea când Rurik se stabilea la Novgorod, doi alţi aventurieri vikingi, Askold şi Dir, şi-au luat oamenii şi au cucerit oraşul slav

Kiev, aflat în sud-vest, folosindu-l ca bază pentru un raid ambiţios, dar lipsit de succes, asupra Constantinopolului. Nu erau primii; alţi aventurieri din Scandinavia jefuiseră coasta de sud a Mării Negre probabil cu o jumătate de secol mai înainte. Slavii i-au numit pe aceşti cuceritori varegi *rus'* (probabil din *ruotsi*; în limba finlandeză, aşa sunt numiţi suedezii) şi astfel s-au născut ţinuturile Rusiei kievene.

RUSIA KIEVEANĂ

Lui Rurik i-a urmat Oleg (879–912), comandant militar şi regent al fiului său Igor. Oleg s-a dovedit la fel de eficient pe cât era de nemilos, prinzându-i şi ucigându-i pe Askold şi pe Dir şi cucerind Kievul în 882. Şi-a mutat aici capitala din Novgorodul aflat în nordul îngheţat, şi acesta va rămâne oraşul dominant al statului timp de mai multe secole. Atunci când Igor (912–945) i-a luat locul, devenind cneaz al Kievului în 912, a întemeiat cu adevărat dinastia Rurikizilor. De-a lungul timpului, varegii şi supuşii lor slavi şi de alte etnii s-au căsătorit între ei, iar culturile lor s-au amestecat. Într-un anume fel, acest lucru a fost uşurat de considerabilele similitudini ale credinţelor lor păgâne: Perun, zeul tunetului la slavi, era asemănător cu zeul scandinav Thor, de exemplu. În acest fel, în oraşele construite din lemn şi în micile sate aflate de-a lungul principalelor rute fluviale, ca şi în multe forturi şi puncte comerciale, un popor nou începea să apară.

Cucerirea, comerţul, sedentarizarea şi alianţele au sporit puterea Kievului. Raidurile împotriva Constantinopolului şi a teritoriilor sale au fost adesea respinse, dar Kievul a încheiat şi tratate în 907 şi 911, iar cel mai mare oraş-stat din lume a tratat nou-venitul oraş Kiev dacă nu ca pe un egal, cel puţin ca pe o putere demnă de respect. Triburile slave, precum severianii şi drevlenii, au ajuns sub stăpânirea Kievului, deşi nu fără un preţ. (Igor a fost ucis de cei din urmă şi răzbunat sângeros de văduva lui, Olga.)

Kievenii aveau însă și dușmani. Erau cuceritori, pirați și negustori nu numai din lăcomie, ci și de nevoie. O nouă putere nomadă se ridica în sud,

pecenegii, şi din 915 *Cronica vremurilor de demult* vorbeşte în detaliu despre atacurile lor tot mai dese, mai ales pe apele repezi ale Niprului, fluviul care devenise important pentru comerţul şi deci prosperitatea Rusiei kievene; pecenegii tratau valea acestuia ca pe păşunea şi terenul lor de vânătoare. Nouă creste de granit formează cataracte de-a lungul lui, departe, la sud-est de Kiev. Primăvara, când zăpada se topea şi umfla râurile, care ieşeau din matcă, aceste diguri care opreau corăbiile erau acoperite de ape, dar altfel formau adevărate bariere, obligându-i pe călători să scoată corăbiile din apă şi să le tragă pe uscat. Atunci kievenii erau cu deosebire vulnerabili în faţa pecenegilor; însuşi cneazul Sviatoslav (945–972) a fost ucis în timp ce încerca să respingă un atac la cataracte, iar ţeasta sa a sfârşit prin a fi folosită drept cupă de către nomazi. La fel cum kievenii percepeau taxe de protecţie de la triburile slave şi, atunci când puteau, şi de la populaţiile vecine, şi ei erau obligaţi periodic să plătească tribut pecenegilor.

Sviatoslav a fost un prinţ războinic, sigur pe sine până la aroganţă; fiul său cel mai mare şi succesor vremelnic, Iaropolk, pare să fi fost un om care nu avea încredere în nimeni, ceea ce l-a dus până la fratricid. Şi-a ucis propriul frate, Oleg (care, ca să fim imparţiali, se pare că a lovit primul) şi l-a alungat pe celălalt frate, Vladimir, din fortăreaţa Novgorod. Dar Vladimir s-a întors în 980 cu o armată de mercenari varegi, l-a omorât pe Iaropolk şi a luat coroana. Apoi a pornit să schimbe istoria Rusiei.

VLADIMIR CEL MARE

Vladimir (980–1015) s-a dovedit un creator de imperiu. În timp ce Sviatoslav a fost prinţul vareg clasic, un războinic destoinic care lupta şi jefuia cot la cot cu tovarăşii lui şi care a vâslit personal în timp ce corabia lui se îndrepta spre Ţarigrad sperând să-l jefuiască, Vladimir era un organizator şi un politician, şi dornic să se desprindă de rădăcinile vikinge. A mărit teritoriile aflate sub conducerea lui, luptându-se cu pecenegii, cucerind triburi, asediind oraşe şi hărţuindu-i pe bulgarii de pe Volga. A construit în grabă ziduri de apărare în jurul Kievului, precum puternicul Val al Şarpelui – atunci când a fost terminat, în secolul al XI-lea, acesta se

întindea pe 100 de kilometri –, care îl apăra în sud. A întemeiat noi cetăţi la Belgorod şi Pereiaslav, ca şi porturi fortificate de-a lungul Niprului. Un lanţ de forturi a fost construit pentru a-i ţine la distanţă pe pecenegi, cu palisade tradiţionale din lemn acum ranforsate cu chirpici (cărămizi nearse) cu ajutorul constructorilor greci din Ţarigrad.

Motivul pentru care noi tehnici şi tehnologii erau acum importate de la Constantinopol era hotărârea decisivă luată de el de a se converti la creştinism – şi de a-i obliga pe nobili şi pe supuşi să-l urmeze. Există puţine dovezi timpurii ale unei asemenea înclinaţii din partea lui Vladimir. Anterior poruncise înălţarea unui templu păgân pe una dintre colinele Kievului, cu idoli imenşi din lemn care priveau în jos către oraş, şi părea să ignore periodicele violenţe colective împotriva creştinilor. Însă în 988 Vladimir a poruncit ca aceşti idoli să fie dărâmaţi, iar populaţia Kievului a fost obligată să intre, sub ameninţarea suliţelor, în fluviul Nipru pentru un botez forţat. (Deşi creştinismul şi păgânismul vor coexista timp de secole, primul înlocuindu-l destul de încet pe ultimul în realitate.) Credinţa şi puterea de stat vor începe strânsa alianţă care defineşte Rusia până în ziua de azi.

De ce a făcut Vladimir asta? Povestea apocrifă spune că el a trimis soli pentru a cântări principalele credinţe dominante în epocă. Iudaismul a fost respins – faptul că evreii fuseseră alungaţi din patria lor dovedea că Dumnezeu nu era de partea lor. Romano-catolicismul a fost respins pentru că un mare cneaz al Kievului nu se putea supune autorităţii papei. Islamul a fost respins pentru că interzicea alcoolul; se spune că Vladimir observase că „pentru ruşi băutura este o plăcere. Fără ea nu putem exista“. (Unele stereotipuri au o lungă istorie, se pare.) În schimb, creştinismul bizantin ortodox l-a cucerit, căci emisarii lui i-au povestit, entuziasmaţi, despre liturghia din naosul imensei catedrale Hagia Sophia, unde „nu mai ştiam dacă suntem în cer ori pe pământ, căci pe pământ nu se găseşte o atare frumuseţe. Nu suntem în stare să vă povestim, dar un lucru ştim, că acolo Dumnezeu locuieşte în mijlocul oamenilor; şi slujba lor este mai minunată decât în oricare altă ţară“[3].

Ei bine, poate că aşa a fost. Din nou, este o poveste frumoasă, dar adevărul este de fapt mult mai complex şi pragmatic. Creştinismul ortodox

se răspândise în rândul populației, mai ales printre boieri și șefii de clan. Alfabetul chirilic, care se va impune în timp în toată Rusia, avea la bază alfabetul grecesc, modificat pentru a răspunde cerințelor limbii slavone de către sfinții Chiril și Metodiu, misionari bizantini din secolul al IX-lea. Bunica lui Vladimir, Olga (regentă 945–960), se botezase și devenise creștină nu pentru a demonstra o înclinație particulară pentru întoarcerea celuilalt obraz: ea era de exemplu cunoscută pentru că îi îngropase și îi arsese de vii pe emisarii drevleni pentru a-l răzbuna pe soțul ei, Igor. În afară de asta, răscoalele religioase care îngroziseră Kievul demonstraseră ce riscuri decurgeau din ignorarea tensiunilor dintre păgâni și creștini. Creștinismul bizantin nu cerea supunere față de un lider spiritual distant și aducea promisiunea unor relații mai strânse cu Țarigradul. Conform unor surse, Vladimir făcea deja raiduri în teritoriile bizantine și cucerise Chersonesul în Peninsula Crimeea; conform altora, în principal scrieri arabe, Imperiul Bizantin era zguduit de lupte interne, iar împăratul Vasile II căuta cu disperare aliați. Oricum, Vladimir a sesizat slăbiciunea bizantinilor și dorința de a face o alianță dinastică. Scopul lui era căsătoria cu Anna, sora împăratului; prețul era nu numai sprijinul militar, ci și adoptarea creștinismului, pentru el și poporul său.

Afacerea s-a încheiat, iar Vladimir a fost botezat la Chersones. Ulterior a fost sanctificat sub numele de „Sfântul mare cneaz Vladimir, cel asemenea apostolilor“, dar acest aparent act de pietate a fost de fapt un act de guvernare nemilos. El și-a reafirmat statutul de cel mai de seamă din neamul rus și și-a cimentat legăturile cu cel mai puternic vecin și cel mai bogat partener comercial.

Vladimir, care trăise anterior în exil, s-ar putea să se fi gândit de asemenea la aceasta ca la o portiță de scăpare pentru viitor, în caz că va suferi o altă asemenea schimbare de situație. Totuși, a mai domnit timp de aproape trei decenii. Pe măsură ce teritoriul Kievului s-a extins, conștient de dificultatea de a domni peste un stat atât de întins, i-a numit pe fiii lui drept cneji sub autoritatea lui în diferite cetăți. Tributul a continuat să ajungă la Kiev, dar într-o asemenea perioadă și într-un asemenea teritoriu în care drumurile erau puține, rutele fluviale mult restrânse la deplasarea nord-sud, iar teritoriile dintre cetăți puternic împădurite și puțin locuite, marele cneaz

era nevoit, în mod inevitabil, să se bazeze pe vasali. Marele cneaz al Kievului pur și simplu nu putea să controleze cum erau conduse zi de zi cetățile. Un cneaz avea suita lui înarmată, prietenii și favoriții lui, propriile interese și priorități. Cu excepția situației în care se afla la hotare și avea nevoie de ajutor pentru a respinge dușmanii străini, de ce avea nevoie să asculte de Kiev?

Primul care avea să încerce asta a fost Iaroslav cel Înțelept, care nu i-a mai trimis tatălui său tributul în 1014. Vladimir a început să adune soldați pentru a-și reafirma puterea, dar era bolnav și a murit în anul următor, înainte de a avea șansa de a iniția expediția punitivă. Rezultatul a fost o dispută sângeroasă între pretendenți, una în care pentru prima dată s-a implicat o altă putere care se ridica pe atunci, polonii. Fratele mai mare al lui Iaroslav, Sviatopolk, conspirase deja împotriva tatălui său, probabil încurajat de socrul său, contele polon Bolesław. În următorii ani, Kievul va fi cucerit mai întâi de către Sviatopolk, apoi de Iaroslav, care se luptau pentru dominație. Iaroslav a angajat mercenari varegi, Sviatopolk pecenegi și poloni. Iaroslav a câștigat, dar a stabilit un precedent periculos, cel al disputelor familiale sângeroase. Nepotul său Briaceslav din Polotsk a început prin a privi cu ochi lacomi la piețele bogate ale Novgorodului, în timp ce formidabilul său frate Mstislav din Cernigov și Tmutarakan din sud priveau și ei către Kiev. A fost nevoie de câțiva ani, până în 1036, pentru ca toți ceilalți rivali să fie eliminați și Iaroslav (1036–1054) să fie, în cele din urmă, „mare cneaz al Kievului, cneaz al Novgorodului și conducător al tuturor rușilor“.

A fost un triumf. Dar, ca în cazul tuturor vârfurilor, nu mai ai unde să urci – doar să cobori.

FRAGMENTARE ȘI ALTERNANȚĂ

Greu cucerită, domnia lui Iaroslav va fi una încununată de succese paradoxale. A luat înapoi pământurile cucerite de Bolesław, a cucerit teritorii în Estonia de azi și a ridicat un asediu peceneg al Kievului. Deși un asalt naval împotriva Constantinopolului în 1043 a eșuat, el a reușit totuși să încheie un nou tratat cu Țarigradul și să-și însoare unul dintre fii, Vsevolod,

cu o prințesă bizantină (se pare că exista o rezervă inepuizabilă de asemenea prințese). A fost o epocă de pace, comerț și recolte bune. Argintul venea în cantități considerabile din Constantinopol, lumea arabă și Europa de nord. Orașele Rusiei prosperau, piețele lor creșteau, palisadele de lemn se extindeau în exterior, în timp ce tot mai mulți oameni se stabileau în interiorul incintei defensive. Catedrala Sfânta Sofia, cu ziduri albe și cupola aurită, a fost terminată la Kiev, iar alte orașe au pus fundațiile unor edificii similare, tribut adus noii credințe.

Toate acestea erau evident un semn de progres și o favoare pentru Kiev, cu mai mult potențial tribut aflat la dispoziția marelui cneaz. Însă în același timp purtau în sine semințele fragmentării politice. Teritoriile Rusiei kievene erau în mod esențial tratate ca un patrimoniu de familie. Marele cneaz încredința cetăți fiilor săi, prinții, ori unor *posadniki* – primari sau guvernatori de încredere. Prinții puteau fi mutați dintr-un oraș în altul dacă era nevoie sau se ivea o ocazie prielnică. Iaroslav plecase la început de la Rostov la Novgorod în 1010, de exemplu, când fratele său Viaceslav murise, iar fratele său mai tânăr Boris ocupase cetatea părăsită de el.

Legitimitatea unui cneaz se baza pe cea a marelui cneaz, iar forța sa militară era limitată. Avea *drujina* lui, garda personală, dar aceasta putea să numere cel mult două sute de oameni, suficienți pentru a colecta dările și a-l păzi pe cneaz, dar nu o armată pentru luptat în război. Dincolo de asta, putea să angajeze mercenari de peste hotare – ceea ce avea propriile costuri și riscuri – și să perceapă impozite din propriul oraș. Capacitatea de a face asta depindea adesea de perioada din an (toată lumea era dispusă să aducă recolta?) și cât de popular era el în rândul populației.

Nu exista o procedură de succesiune clară, acceptată, ceea ce explică poate luptele fratricide care au avut loc după moartea lui Vladimir și apoi a lui Iaroslav, în 1054. Oare poziția de mare cneaz i se cuvenea fiului mai mare, sau fratelui mai mare? A doua jumătate a secolului al XI-lea a fost martorul periodic la războaie civile și la certuri barbare, pe măsură ce aceste probleme erau disputate, pe jumătate rezolvate, ulterior redeschise. În parte, acesta este motivul pentru care cetățile și cnezatele care s-au format în jurul lor au devenit mai puternice și prospere. Ele au oferit baza economică ce a permis unui cneaz mai multă autoritate pentru a-și finanța războaiele

particulare. Au început de asemenea să aibă propriile voci, mai ales prin intermediul *vecei*, adunarea oraşului. În teorie, *vecea* era un loc în care toţi cetăţenii liberi bărbaţi puteau fi auziţi, dar în practică aceasta avea tendinţa de a fi un instrument în mâna celor bogaţi şi puternici. La Novgorod, care, aşa cum se va vedea în următorul capitol, devenise un oraş comercial apropiat de Marea Baltică, *vecea* avea un rol deosebit de puternic, chiar lua propria decizie în legătură cu cine urma să fie *posadnik*. Cu toate acestea, peste tot existau şi semne că locuitorii oraşului puteau deveni o forţă politică cu drepturi depline. În anul 1113, de exemplu, locuitorii Kievului au cerut cu succes ca prinţul Vladimir Monomahul din Pereiaslav (1113–1125) să devină mare cneaz al cetăţii lor, chiar dacă, conform înţelegerii prinţilor, coroana trebuia să-i revină lui Iaroslav din Volînia. Monomahul a ezitat să se opună cnejilor, până kievenii l-au avertizat: „Vino, prinţe, la Kiev. Dacă nu vii, să ştii că va fi foarte rău“, continuând cu ameninţări mergând de la pogromuri împotriva evreilor la atacuri împotriva cumnatei prinţului.

Aici era ironia: în secolul al XII-lea, controlul asupra Kievului şi a poziţiei marelui cneaz a devenit tot mai preţuit şi continuu disputat. În mod repetat, un nou mare cneaz a fost nevoit să lupte împotriva rivalilor, de vreme ce mulţi descendenţi dinastici se luptau pentru a-şi impune puterea sau dreptul. Cu toate acestea, în acelaşi timp, statul Rusiei kievene însuşi a fost fragmentat politic, transformându-se într-o confederaţie de cnezate. În diferite momente, unele s-au detaşat pe jumătate de Kiev, în timp ce altele erau strâns legate de acesta. În definitiv, erau toate parte a unei singure comunităţi ruse; se uitau la Kiev nu numai ca la un premiu, ci şi ca la un centru al culturii, credinţei şi identităţii lor. Însă cnejii nu se considerau în mod necesar supuşii marelui cneaz şi îşi doreau să se conducă după propriile norme. Lucrul acesta a fost practic oficializat la adunarea cnejilor din 1097, care a avut loc la Liubeci, unde, pentru a face front comun împotriva incursiunilor nomazilor, au fost de acord să pună capăt vechiului sistem în care cnejii puteau conduce cu rândul diferite cetăţi. În schimb, poziţiile puteau fi moştenite de descendenţi, iar teritoriile împărţite prin moştenire. Aşa a apărut feudalismul rus, chiar dacă regulile erau periodic încălcate.

Prin urmare, Kievul s-a dezvoltat la răscrucea mai multor civilizaţii şi

intrigi politice, fiind capitala unui ţinut construit pe comerţ şi cucerire. În multe privinţe totuşi, la începutul secolului al XIII-lea, ambiţiile sale i-au depăşit influenţa. Oraşul era bogat şi respectat, era locul în care înfloreau meşteşugurile, de la sticlărie la confecţionarea bijuteriilor, era inima Bisericii Ortodoxe Ruse şi visul oricărui prinţ ambiţios. Nu era la comandă însă, iar puterea îi scăpa în mod imperceptibil printre degete. Dovezile arheologice sugerează că, în ciuda conflictelor dinastice sporadice, Rusia prospera. Kievul era jefuit periodic, dar cu toate acestea a reuşit întotdeauna să se reconstruiască rapid şi să se întoarcă la normal. Locuitorii Novgorodului încercau să găsească noi rute comerciale în nordul Siberiei şi oraşul lor găzduia o comunitate prosperă de negustori baltici. Cnezatul Vladimir-Suzdal pătrundea în teritoriile bulgarilor. Până şi apariţia unei noi ameninţări din partea nomazilor, cumanii şi *kîpceak*, pe care ruşii îi numeau poloveţi, putea fi controlată. Ei au apărut mai întâi în 1055 şi pe la 1061 făceau raiduri în teritoriile locuite de ruşi. Deşi au reuşit să înfrângă o armată condusă de Vladimir Monomahul în 1093, acesta a reuşit să se mobilizeze şi să-i alunge. Au continuat să atace, adesea în forţă, jefuind Lavra Pecerska (Mănăstirea Peşterilor) din Kiev în 1096, dar nu au reprezentat o ameninţare la adresa existenţei ruşilor, iar unele dintre triburile supuse lor chiar au sfârşit prin a fi în slujba Kievului.

Ce nu ştiau ruşii era că în spatele polovеţilor, şi la momentul potrivit împingându-i spre vest în faţa lor, se afla o nouă provocare nomadă, una de o magnitudine mult mai periculoasă. Veneau mongolii, iar cnezatele divizate şi egocentrice ale Rusiei kievene nu îşi imaginau ce le aşteaptă.

CUCERIREA NORMANISTĂ

Detaliile sângeroase ale politicii vechilor ruşi pot părea îndepărtate, de mică relevanţă azi. Totuşi, orice istorie a Rusiei trebuie să înceapă cu acestea nu numai din motive cronologice, ci şi pentru că se poate trasa o linie directă şi adesea sângeroasă între respectivele vremuri şi prezent. Povestea originii, în care vulnerabilitatea este interpretată ca putere, dă tonul, mai ales că aceasta nu este pur şi simplu o poveste a slăbiciunii, ci a acceptării cuceririi şi a creării a ceva nou din aceasta. Foarte multe dintre ipotezele fundamentale

ale ruşilor referitoare la lume şi locul lor în aceasta îşi au originea în vremurile lui Rurik, Vladimir, Iaroslav şi ale urmaşilor lor.

În primul rând, este vorba despre lupta constantă între centru şi periferie, o provocare inevitabilă într-un teritoriu întins, chiar şi azi, în era comunicaţiilor moderne. Tiparul puterii care rezultă de aici, al multor cnezate care se unesc, se împart şi rivalizează, „adunate“ la centru şi apoi pierdute din nou, va deveni fundamental pentru Rusia. În al doilea rând, este vorba despre faptul că Rusia a fost condamnată pentru totdeauna să fie înconjurată de ţări puternice, care au ameninţat şi în acelaşi timp au influenţat, cu trăsături culturale, tehnologice, militare şi economice, la care s-a rezistat şi în acelaşi timp au fost copiate. Aceasta, s-ar putea argumenta, este întotdeauna soarta unei ţări aflate la răscrucea drumurilor dintre Europa şi Asia, dintre nord şi sud, să fie simultan un loc de popas vital pe marile rute comerciale, pe care ideile circulă la fel de uşor ca bogăţiile, şi de asemenea ţinta oricărui imperiu în dezvoltare.

La nord de Rusia kieveană, varegii deţineau puterea şi aveau un ţel, furnizând o nouă clasă conducătoare, dar reprezentau de asemenea o constantă provocare. La sud erau pecenegii, ale căror viteză şi sălbăticie îi făceau să fie o ameninţare pe care ruşii o puteau în cel mai bun caz opri, însă niciodată înfrânge în mod definitiv. Mai departe, în sud, Constantinopolul oferea capital cultural şi putere comercială, astfel că lucrul cel mai bun la care putea aspira Kievul era să fie „Ţarigradul ruşilor“. La vest apăreau noi provocări, precum germanii şi polonii, şi deja aceştia începeau nu numai să muşte din hotarele Rusiei, ci şi să se amestece în politica sa dinastică.

Asta a fost istoria, dar istoria este foarte vie în Rusia de azi. Vladimir Putin a afirmat că „începem să fim conştienţi de indivizibilitatea şi integritatea istoriei de o mie de ani a ţării noastre“. Ruşii sunt consumatori avizi de filme şi cărţi referitoare la trecutul ţării lor. Există o mişcare pasionată de reconstituire istorică, cu războinici medievali care se înfruntă în lupte simulate în faţa unor fortăreţe cu palisade de lemn, cu grenadieri şi husari chipeşi în uniforme încleştându-se în bătălii napoleoniene imaginare. Până la un anumit punct, asta este o redescoperire a poveştilor eliberate din gheara înspăimântătoare a doctrinei sovietice, dar este de asemenea asiduu

încurajată de un stat dornic să o mobilizeze pentru scopurile sale. George Orwell spunea: „Cine controlează trecutul controlează viitorul“; această remarcă poate fi exagerată în acest caz, însă Kremlinul dorește cu siguranță să încerce.

Viziunea lui Vladimir Putin este cea a unei Rusii la fel de asediate, deși acum China este poate noul Constantinopol, în același timp obiect de teamă, invidie, cupiditate și o disperată nevoie de alianță împotriva Occidentului, pe care el îl consideră ca fiind ostil, autoritar și degenerat, și a unui Islam turbulent în sud. El face repetate paralele istorice, ca în 2014, când a avertizat: „Infama politică a Occidentului de îngrădire, inițiată în secolele XVIII, XIX și XX, continuă azi. Ei încearcă în mod constant să ne pună la colț pentru că avem o poziție independentă“.

Noua direcție standard, care spune că atunci când Rusia este slăbită de divizare internă este pradă unor forțe externe, are avantaje evidente pentru un guvern dornic să încurajeze unitatea și descrie opoziția ca lipsită de patriotism. Într-adevăr, Putin încearcă în mod activ să portretizeze lumea externă ca încercând să lucreze cu și prin intermediul separatiștilor, al celor care fac campanie antiguvernamentală și al altor inamici politici, tocmai pentru a crea acest gen de lipsă de unitate și vulnerabilitate: „Ei vor lăsa fără ezitare Rusia să urmeze scenariul iugoslav de dezintegrare și dezmembrare“.

Istoria devine un ghid pentru geopolitică. Pentru că marii cneji ai Kievului nu puteau să se bazeze pe sprijinul celorlalți cneji, pecenegii reușeau să atace rutele comerciale ale Niprului. Numai atunci când Kievul a fost puternic, grecii l-au tratat ca egal, iar hotarele au putut fi sigure. Luptele dinastice de după moartea lui Vladimir cel Mare au zdruncinat această unitate și au permis varegilor, pecenegilor și polonilor să joace un rol în politica rusă. Rezultatul: Kievul a fost jefuit, iar orașele din vest au fost cedate polonilor. În epopeea *Cântec despre oastea lui Igor*, care descrie o campanie din secolul al XII-lea împotriva nomazilor, naratorul vituperează împotriva ambelor tabere din războiul civil al vremii: „Coborâți flamurile acum și puneți în teacă spadele pătate de sânge… În vrajba voastră, i-ați ațâțat pe păgâni împotriva ținuturilor locuite de ruși. Silnicia venită de pe pământurile poloveților s-a întâmplat din cauza certurilor

voastre“.

Astăzi, mașina de propagandă a lui Putin apelează în mod similar la disidenți și la protestatari să facă abstracție de nemulțumirile legate de stat, în numele unității ruse și astfel al securității.

Dar Putin nu face decât să urmeze o tradiție de secole de a prezenta lumea ca fiind un loc ostil, plin de prădători vorace gata să se arunce asupra Rusiei dacă aceasta lasă garda jos. Acum, pericolul vine din divizare, dar ar putea fi foarte bine să fie subdezvoltare. Rusia trebuie să țină pasul cu vecinii săi – indiferent de preț – pentru că altfel va suferi „înfrângeri constante“, așa cum s-a exprimat cu convingere Stalin în 1941, justificând programele criminale de industrializare și colectivizare care au ucis și au adus la sapă de lemn milioane de oameni, în numele viziunii sale sălbatice asupra istoriei:

> A fost înfrântă de hanii mongoli. A fost înfrântă de beii turci. A fost înfrântă de feudalii suedezi. A fost înfrântă de nobilii poloni și lituanieni. A fost înfrântă de capitaliștii britanici și francezi. A fost înfrântă de nobilii japonezi. Toți au înfrânt-o din cauza subdezvoltării sale – înapoiere militară, înapoiere culturală, înapoiere politică, înapoiere industrială, înapoiere agricolă.

Așa cum vom vedea, uneori într-adevăr slăbiciunea economică ori cea politică au permis ca Rusia să fie umilită de puterile străine în lunga și sângeroasa ei istorie. Însă adesea nu a fost – sau cel puțin nu acesta este răspunsul complet. Dar o asemenea obiectivitate plictisitoare este irelevantă pentru aceia care au creat mari discursuri istorice și le folosesc pentru a justifica scheme de edificare a statului adesea la o scară extravagantă și de o brutalitate extremă.

Poate că unul dintre motivele pentru care istoria Rusiei este în același timp atât de vie și în același timp maleabilă astăzi este tocmai modul pasionant în care a fost rescrisă de-a lungul secolelor. Noi mituri sunt suprapuse peste cele vechi în crearea acestei identități palimpsest, după cum oamenii acestui ținut au crezut că se vor împăca cu lipsa lor de putere și identitate comună creând mitologii comune care au echivalat destinul și fragilitatea cu mândria și țelul. Nu au fost cuceriți de varegi, de exemplu, i-au invitat în țară pe noii prinți. A fost însă prea mult pentru noua generație de istorici ruși din secolul al XVIII-lea, care au etichetat aceasta drept „normanism“ și au pretins că slavii nu aveau nevoie deloc de varegi. În

schimb, şi-au format statul singuri, iar numele de rus provine din numele unui vechi trib. Dubioasă din punct de vedere istoric, dar mulţumitoare din punct de vedere naţional, această teorie a devenit repede noua doctrină până când exigenţele agasante ale acurateţei ştiinţifice au izgonit-o la periferie. În epoca sovietică, desigur, ideea că ţara ar putea avea origini germanice era inacceptabilă, iar respingerea „normanismului“ a devenit pentru o vreme dogmă de stat.

Cucerirea Chersonesului de către Vladimir a devenit de asemenea parte a raţionamentului Moscovei pentru anexarea Crimeii în 2014, pe motiv că asta a făcut ca peninsula să fie leagănul ortodoxiei ruse. Între timp, chiar pe când trupele lor se luptau în regiunea Donbas, istoricii de la Moscova şi Kiev se luptau în legătură cu cine poate să-l reclame pe Vladimir cel Mare ca fiind al lor: ca mare cneaz al Kievului, înseamnă că strămoşul spiritual al Rusiei moderne este de fapt ucrainean, ori genealogia sa Rurikidă dovedeşte că Ucraina este într-adevăr doar o parte a Rusiei pe jumătate detaşată? Istorie veche, mituri naţionale şi războaie moderne pot fi mai apropiate decât ne-ar face plăcere să credem, şi nicăieri mai mult decât pe pământurile Rusiei kievene.

Bibliografie suplimentară: Din păcate, nu există prea multe studii uşor de citit despre această perioadă fascinantă. Cartea lui Simon Franklin şi Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200* (Longman, 1996), rămâne unul dintre textele fundamentale, deşi nu este cea mai uşoară lectură. Acest lucru este de două ori adevărat în cazul cărţii erudite a lui Pavel Dolukhanov, *The Early Slavs: Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus* (Routledge, 1996). Prima jumătate a lucrării magistrale a lui Janet Martin, *Medieval Russia, 980–1584* (Cambridge, 2007), este mult mai accesibilă. Cartea lui Vladimir Volkoff, *Vladimir the Russian Viking* (Overlook, 2011), este o biografie foarte uşor de parcurs a lui Vladimir cel Mare, dar, cu toată sinceritatea, nu ar trebui să fie tratată ca o relatare solidă din punct de vedere istoric. Voi nota, în fine, că lucrarea lui David Nicolle, *Armies of Medieval Russia, 750–1250* (Osprey, 1999), conţine mai mult decât un rezumat util al războaielor şi raidurilor din acea vreme, ca şi frumoase ilustraţii color, realizate de Angus McBride.

Notă

3. *Cronica lui Nestor* (traducere şi comentarii), în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, VII, Ed. Bucovina, Bucureşti, 1935.

2. „PENTRU PĂCATELE NOASTRE, A VENIT UN TRIB NECUNOSCUT“

CRONOLOGIE

1223	Bătălia de pe râul Kalka
1237–1240	Mongolii invadează Rusia
1240	Kievul este cucerit de mongoli
1267	Biserica Ortodoxă Rusă primește privilegii de la Hoarda de Aur
1325	Ivan I *Kalita* devine cneaz al Moscovei
1340–1360	Moartea neagră (ciuma) face ravagii în Rusia
1359	Dmitri I *Donskoi* devine cneaz al Moscovei
1380	Bătălia de la Kulikovo
1382	Hanul Tokhtamîș jefuiește Moscova
1462	Ivan III cel Mare devine cneaz al Moscovei
1480	Marea confruntare de pe râul Ugra: sfârșitul perioadei de vasalitate față de Hoarda de Aur

2. Basorelief: cneazul Dmitri este binecuvântat de Serghei din Radonej (1849), Mănăstirea Donskoi.

ÎN 1380, SPUN CRONICILE, ARMATELE CNEZATELOR RUSE S-AU REUNIT sub conducerea cneazului Dmitri din Moscova într-un loc numit Kulikovo (Câmpia Becaţelor). Acolo au înfruntat puternicele armate ale Hoardei de Aur, conducătorii tătaro-mongoli ai Rusiei de la brutala cucerire din secolul precedent. În pofida faptului că erau depăşiţi numeric, ruşii i-au păcălit şi i-au învins pe duşmani; prima lovitură a fost dată de călugărul războinic Peresvet. Astfel au reuşit să se elibereze de „jugul mongol“ care îi oprima. „Cneazul Dmitri s-a întors cu o mare victorie, precum victoria câştigată de Moise împotriva lui Amelek. Şi a fost pace în ţinuturile ruseşti. Iar duşmanii săi au fost făcuţi de ruşine“, scrie o cronică. Basorelieful reprodus aici, aflat altădată în marea catedrală Hristos Mântuitorul din Moscova, apoi mutat la Mănăstirea Donskoi, când Stalin a transformat edificiul într-o grămadă de moloz, ne prezintă o scenă clasică din poveste. Piosul cneaz Dmitri îngenunchează pentru a primi binecuvântarea Sfântului Serghei din Radonej, una dintre marile figuri ale ortodoxiei ruse, înconjurat de cavaleri din toată Rusia. În spatele lui Serghei se află Peresvet, care va intra în slujba prinţului.

Cronica menţionată mai sus se numeşte *Viaţa şi moartea marelui cneaz*

Dmitri Ivanovici, un elogiu exagerat, plin de hiperbole, comandat şi scris la puţin timp după moartea sa în 1389. A făcut parte din două procese, întrepătrunse, de fabricare de mituri, căci atât conducătorii Moscovei, cât şi biserica au încercat să se plaseze în centrul unei renaşteri ruse care era, ea însăşi, tot o activitate în desfăşurare. Peresvet probabil că nu a existat niciodată. Armata lui Dmitri fără îndoială nu era alcătuită din contingente din fiecare cnezat rus; unele au stat deoparte, altele, ca Reazan, s-au alăturat de fapt celeilalte tabere. În timp ce Dmitri a obţinut victoria în bătălie, ca urmare câştigându-şi supranumele de *Donskoi*, „de pe Don“, după fluviul pe malurile căruia s-a dat lupta, aceasta nu a fost acea victorie decisivă adesea pretinsă. După abia doi ani, o armată va jefui şi va incendia Moscova şi îl va obliga pe Dmitri să-şi reafirme supunerea faţă de Hoarda de Aur. Pentru încă un secol, ruşii vor fi nevoiţi să trimită caravane cu argint ca tribut spre capitala Hoardei, îndepărtatul oraş Sarai.

Pentru majoritatea ruşilor totuşi, asta nu însemna prea mult. Într-adevăr, termenul „jugul mongol“ nu ar fi fost recunoscut de nimeni în vremea aceea. Mongolii erau sălbatici în cucerirea lor, dar în mod surprinzător echitabili în modul de a conduce, şi pentru majoritatea ruşilor nu avea prea mare importanţă dacă argintul se ducea la Kiev, Moscova ori Sarai. Abia mai târziu de fapt această epocă a fost transformată într-un moment esenţial în istoria Rusiei, însă puterea acestui mit cu greu poate fi contestată. El modelează cultura politică modernă, atitudinile faţă de China, chiar şi lamentările liberalilor referitoare la faptul că ţara lor nu este mai europeană. Poate mai presus de toate, ironia este că mongolii au fost cei care au permis ascensiunea a ceea ce fusese mai înainte un mic şi neînsemnat sat de cabane de vânătoare în inima noii Rusii: Moscova.

CEI TREI FRAŢI

O temă recurentă în folclorul rus este tema celor trei fraţi. Este vorba despre Leh, Ceh şi Rus, presupuşii fondatori ai celor trei popoare slave: polonezii (leşii), cehii şi ruşii. Majoritatea poveştilor despre cei trei fraţi înfăţişează unul care este puternic şi drept, unul deştept şi aventuros, unul – cel mai tânăr – fie stricat până în măduva oaselor, fie un sfânt nebun.

Ei bine, au fost odată ca niciodată trei oraşe şi, în multe privinţe, fiecare reprezenta o cale diferită pe care putea să o apuce Rusia. Kievul era cel mai mare şi în multe moduri cel mai tradiţional feudal. Conducerea era ereditară şi se baza pe credinţa comună că oraşul Kiev era inima şi sufletul ruşilor. Puterea era disputată în mod regulat atunci când un cneaz sau un descendent încerca să impună o revendicare, dar toţi pretendenţii împărtăşeau în mod esenţial aceeaşi viziune asupra lumii. Un aspect al acesteia era o luptă constantă între cneji, care doreau să adune mai multe pământuri pentru ei, şi cutuma apanajului, împărţirea moştenirii între toţi fiii unui boier, fragmentând în mod constant posesiunile care fuseseră adunate cu greu şi cu sânge. Kiev era un oraş princiar şi, în ciuda tuturor cronicilor scrise de călugări de o pietate şi umilinţă exaltate, boierii săi se ridicaseră prin priceperea lor şi norocul în arta tradiţională a purtării războiului şi prin viclenie, încheind alianţe dinastice şi strângând tribut.

În nord, Novgorodul era oraş comercial, unul a cărui influenţă ajungea până la Marea Baltică şi porturile bogate şi cosmopolite ale acesteia. Şi mai multă putere se afla în mâinile unor magnaţi bogaţi şi a unei democraţii oligarhice pragmatice. *Vecea*, sau adunarea oamenilor liberi din oraş, avea o voce reală, iar *posadnikul*, primarul ales în fiecare an, avea adesea o putere mai mare decât cneazul. În mod relevant, oraşul era adesea numit „Domnul Novgorod cel Mare“ ca şi cum era propriul stăpân, iar cneazul era văzut mai ales ca angajatul său. Conform *Cronicii Novgorodului*, de exemplu, în anul 1136 locuitorii oraşului au decis să îl alunge pe cneazul Vsevolod „şi au spus că acestea erau greşelile lui. I. Nu s-a îngrijit deloc de ţărani. II. De ce a vrut să domnească în Pereiaslav? III. A fugit şi a lăsat armata în urmă“ într-un recent conflict. Pentru locuitorii Novgorodului, cneazul era figura lor emblematică şi comandantul în război. Dacă îşi neglija poporul, în mod evident dornic să fie în alt oraş şi nedorind să conducă armata lor în luptă, atunci nu era la înălţimea sarcinii sale. A fost alungat şi, deşi alţi cneji vor fi mai eficienţi în conducerea acestui oraş încăpăţânat, Vsevolod nu a fost nici primul, nici ultimul care a fost evaluat şi considerat necorespunzător. În 1270, de exemplu, un cneaz Iaroslav s-a trezit în partea greşită a *vecei*, „iar oamenii din Novgorod i-au răspuns: «Prinţe, pleacă, nu te vrem. Altfel vom veni noi, toţi cei din Novgorod, să te alungăm»“. A plecat.

Prin urmare, Novgorodul avea o cultură proprie. Creştinismului i-a luat mai mult să prindă rădăcini acolo – chiar şi în 1071 aici au avut loc răscoale ale păgânilor – şi boierii care dominau politica oraşului erau atât mari negustori, cât şi războinici. Pieţele oraşului şi factoriile comerciale făceau din el o sursă importantă de argint pentru toţi ruşii şi plăteau pentru alimentele necesare care erau trimise cu corăbiile pe Volga. Însemnau, de asemenea, că Novgorodul era aproape în aceeaşi măsură un oraş european nordic şi unul rusesc. Era profund implicat în politica Mării Baltice, înfruntând Suedia, respingând puternicele raiduri creştine ale ordinelor cruciate precum Fraţii Spadei (*Fratres Militiae Christi*) şi cavalerii teutoni, sprijinind aliaţii săi din Livonia, fiind parte a curentelor intelectuale din nordul Europei. Pe scurt, Novgorodul era un oraş comercial, iar boierii lui prosperau datorită comerţului şi explorării, într-un oraş care ar putea fi considerat, cu un grad de optimism şi multă simplificare, o mică replică foarte timpurie, cu palisade de lemn şi cupole în formă de ceapă, a unui oraş-stat italian din vremea Renaşterii.

Atunci când atât Kievul, cât şi Novgorodul erau în culmea gloriei, al treilea şi cel mai tânăr frate, Moscova, abia putea fi considerat un orăşel. Prima referire la acesta datează din anul 1147, când Iuri *Dolgoruki*, „Iuri cel cu braţe lungi“, curând mare cneaz al Kievului, a organizat o întâlnire acolo. Cu toate acestea, când au venit mongolii, Kievul a fost distrus şi Novgorodul umilit, iar Moscova a prosperat. Era oraşul care nu numai că va deveni stăpânul tuturor ruşilor, dar îşi va impune propria cultură politică, o fuziune între tradiţia rusă, practica mongolă şi pragmatismul moscovit.

VENIREA MONGOLILOR

Popoarele nomade şi seminomade din sud şi est au reprezentat dintotdeauna o problemă pentru ruşi. Hanatul iudeo-turcic khazar din stepa de la Marea Neagră luptase cu ei pentru controlul rutelor comerciale de pe Volga în secolul al IX-lea. Pecenegii din Asia Centrală fuseseră o ameninţare în secolul al X-lea, dar în cele din urmă se treziseră încercuiţi dincolo de forturile ruseşti în vest şi asaltaţi de noi populaţii din est. Printre acestea se aflau mai ales cumanii, cunoscuţi şi ca poloveţi, o serioasă problemă în

secolele al XI-lea și al XII-lea. Cu toate acestea, nici unul nu reprezenta o amenințare cu adevărat existențială pentru ruși. Într-adevăr, când nu îi atacau pe ruși, făceau negoț cu ei ori luptau ca mercenari în una sau alta dintre permanentele lupte dinastice care păreau a fi lucrul pe care îl aveau în comun ca preocupare cnejii din Rusia.

Deși nimeni nu o știa la acea vreme, departe, în est, se ridica o putere care va schimba fața Eurasiei. La sfârșitul secolului al XII-lea, războinicul mongol Temugin, cunoscut mai târziu sub numele de Ginghis Han, unea într-o alianță populațiile nomade. El a început o eră de cuceriri cum lumea nu mai văzuse niciodată, iar succesorii lui vor ajunge să se considere ca având un mandat divin pentru a-și extinde stăpânirea asupra lumii în numele lui Tengri, Cerul Albastru, zeul principal al credinței lor șamanice. Au fost cucerite populații sedentare; alte puteri nomade au fost încorporate ori distruse. China, Asia Centrală, mare parte din Orientul Mijlociu, toate au fost cucerite de această formidabilă armată a stepei, cu sălbăticia ei, viteza, dar și capacitatea de a folosi diplomația, dezinformarea și disperarea la fel de eficient ca arcul și sabia.

La începutul secolului al XIII-lea, polovețiii, care îi alungaseră pe pecenegi, s-au trezit în aceeași poziție deloc de invidiat, în fața unei amenințări nomade mai noi, mai mari, mai nemiloase, care venea din est. Hanul poloveț Köten a fugit la curtea cneazului Mstislav Temerarul al Galiției (Halici), ginerele lui, cu un avertisment dur: „Străini teribili ne-au cucerit țara și mâine o vor lua pe a voastră dacă nu veniți să ne ajutați“. Cum noi vești veneau despre o armată mongolă aflată pe malurile fluviului Nipru, Mstislav a pornit în întâmpinarea acesteia. Rușii și aliații lor cumani au fost ademeniți într-o capcană și zdrobiți pe râul Kalka.

Însă era vorba doar de avangarda forței invadatoare comandate de Jochi Han, fiul cel mai mare al lui Ginghis Han, și astfel mongolii nu au reușit să profite de această victorie. Rușii nu aveau nici o idee despre dimensiunea și ferocitatea amenințării cu care se confruntau, iar mongolii – sau tătarii – păreau la fel de misterioși pe cât erau de sângeroși. *Cronica Novgorodului* spune: „Pentru păcatele noastre, a venit un trib necunoscut. Nimeni nu știa cine erau, nici despre originea, credința ori limba lor… Doar un războinic rus din zece a supraviețuit acestei bătălii“. Cum nu a urmat o invazie

imediată, ruşii au reuşit să se autoconvingă că mongolii, oricine ar fi fost ei, fuseseră descurajaţi de rezistenţa lor plină de curaj – şi cumva o înfrângere zdrobitoare a ajuns să fie considerată drept o sfidare curajoasă.

Asta până în 1236, adică până când fiul lui Jochi, Batu Han, şi-a condus principala armată către vest. Ultimii poloveţi au fost zdrobiţi şi apoi s-a îndreptat spre ruşi. În următorii câţiva ani, ruşii au avut de înfruntat o adevărată furtună şi au fost trecuţi prin foc şi sabie. A fost cucerit oraş după oraş: divizaţi şi nepregătiţi, ruşii nu au reuşit să reziste invadatorilor. Mândrul Kiev a luptat şi a fost prădat cu o asemenea sângeroasă sălbăticie, încât se spune că numai 2.000 din cei 50.000 de locuitori au supravieţuit. Şase ani mai târziu, un trimis al papei scria despre ruinele acoperite cu „nenumărate cranii şi oase de oameni morţi“. Şiretul Novgorod a învăţat lecţia, cumpărându-şi preventiv supravieţuirea cu argint şi predându-se.

Părea că nimic nu putea opri inexorabilul marş cuceritor spre vest al mongolilor. Armatele lui Batu şi-au continuat drumul spre Ungaria şi Polonia, când politica şi vinul au făcut ce nici o armată nu reuşise vreodată să facă. Marele han Ogodai, unchiul lui Batu, care îi succedase lui Ginghis Han, avea o slăbiciune notorie pentru băutură – când curtenii au încercat să limiteze numărul de cupe care îi erau aduse într-o zi, el pur şi simplu le-a făcut mai mari – şi a murit în 1241, după o beţie de o noapte întreagă. În timp ce Batu continua să triumfe pe câmpul de luptă, s-a confruntat cu ceva ce părea a fi un şir de asedii unde preţul victoriei putea să depăşească valoarea prăzii, iar vremea neobişnuit de caldă şi umedă a pus beţe în roate cavaleriei mongole de obicei foarte rapide. Poate că încercând un sentiment de uşurare la auzul morţii lui Ogodai, Batu s-a întors în îndepărtatul Karakorum, capitala mongolilor, pentru a lua parte la negocierile care urmau să ducă la alegerea noului Mare Han.

Armatele mongole s-au retras din Europa Centrală, însă Rusia a rămas sub controlul lor, componentă a teritoriilor Hoardei de Aur, cum se numea partea de vest a întinselor stăpâniri mongole. În relatările convenţionale ruse, ceea ce a urmat a fost mai bine de două secole de despotism asiatic, timp în care ruşii au gemut sub „jugul mongol“ şi au fost despărţiţi de restul Europei. Adevărul, desigur, este mult mai complex.

JUGUL MONGOL?

Mongolii se pricepeau mai bine la cuceriri decât la administrare. Hoarda de Aur, care a devenit tot mai autonomă, fiindcă Imperiul Mongol era prea mare pentru a fi condus ca o singură unitate, şi-a construit capitala la Sarai, în sud-estul Rusiei, aproape de locul în care Volga se varsă în Marea Caspică. Mongolii nu erau interesaţi să-şi impună propria credinţă popoarelor supuse (de la mijlocul secolului al XIII-lea, Islamul a devenit dominant în rândul lor). În schimb, cereau ordine şi tribut, supunere şi ascultare, şi în acest scop erau fericiţi să se bazeze pe ceea ce le puteau oferi cnejii supuşi. La început, mongolii şi-au numit propriii guvernatori locali, *baskaki*, dar curând aceştia au fost retraşi, pe măsură ce cnejii ruşi s-au arătat dornici să lucreze pentru Hoarda de Aur.

Cea mai mare parte erau deja obişnuiţi să fie cel mult persoane importante în locuri lipsite de importanţă, datorând credinţă şi bir altuia. În multe privinţe, nu avea mare importanţă pentru ei cine se afla la putere. Mergeau până la Sarai în speranţa că vor primi un *iarlîk*, un permis scris, pentru a conduce cnezatele în numele hanului. Din când în când, un oraş se răscula sau nu reuşea să arate deferenţa cerută unui demnitar mongol în trecere pe acolo, având drept rezultat represalii sângeroase. Mai des, prinţii rivali căutau să profite de sprijin de la Sarai în feudele lor private şi în luptele dinastice.

Per total, erau vremuri de toleranţă religioasă (în 1267, Marele Han a adus în mod explicit Biserica Ortodoxă Rusă sub protecţia sa, scutind-o de dări şi de serviciul militar) şi de negoţ în plină dezvoltare. Era o oportunitate deosebită pentru oraşul Moscova şi pentru dinastia Rurikizilor care îl stăpânea. Moscova fusese prădată şi incendiată, la fel ca multe alte oraşe în timpul primei invazii, dar în timp ce se refăcea, cnejii de acolo s-au dovedit mai rapizi şi mai eficienţi în înţelegerea noilor reguli ale jocului. Au devenit cei mai entuziaşti, eficienţi şi nemiloşi reprezentanţi ai Hoardei de Aur. Indiferent că percepeau dări sau îi pedepseau pe rebeli, cnejii moscoviţi făceau fără ezitare ceea ce li se cerea de la Sarai – şi se asigurau că profită din plin în acest timp.

Aleksandr Nevski, care fusese cneaz al Novgorodului înainte de invazia

mongolă, salvând nord-vestul Rusiei de cavalerii teutoni (cruciaţi catolici care îi considerau pe ruşi ortodocşi păcătoşi, cu nimic mai buni decât musulmanii), susţinuse de la început concilierea cu Hoarda de Aur. În schimb, a fost recompensat cu un *iarlîk* de mare cneaz de Vladimir-Suzdal, care a luat locul Kievului, devenind primul între titlurile princiare ruseşti. Rurikizii au încercat, cu un considerabil succes, să păstreze acest titlu în familie destul de sistematic ulterior, şi cu acesta prestigiul şi oportunităţile de îmbogăţire pe care le oferea. Moscova era unul dintre oraşele din patrimoniul său, cel mai puţin important, aşa că la moartea lui i-a revenit fiului cel mai mic, Daniel, care avea doi ani.

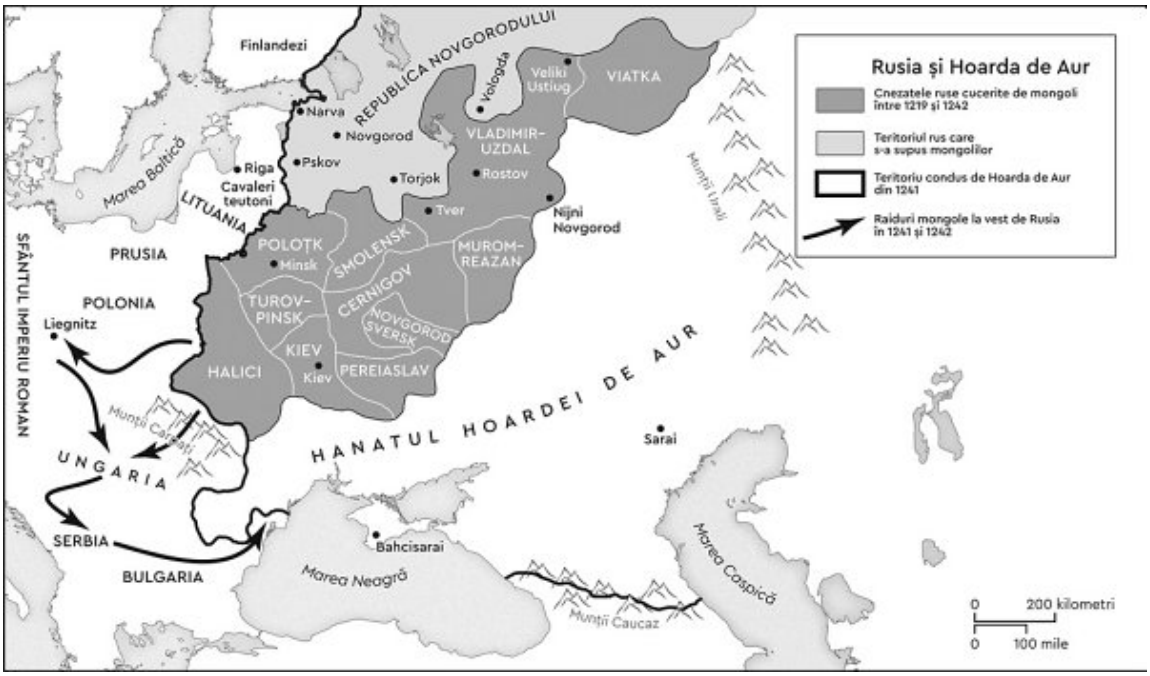

Succesorul lui Nevski, Iuri (1303–1325), a petrecut doi ani cultivând relaţii şi trăgând sfori politice în Sarai şi căsătorindu-se cu Konceaka (botezată Agafia), sora lui Özbek, hanul Hoardei de Aur. Mai ales mulţumită acestei inspirate alianţe, el a fost făcut mare cneaz de Vladimir-Suzdal. Cu toate acestea, Moscova încă era blocată într-o luptă pentru dominaţia asupra cnezatelor ruse cu Reazan şi, mai ales, Tver. La moartea lui Iuri, cneazul Ivan I (1325–1341) a împuşcat practic doi iepuri dintr-un foc oferindu-se să conducă suprimarea unei răscoale în Tverul aflat în vecinătate. Nu numai că a avut şansa de a comanda o armată mongolă

împotriva rivalului său, a primit de asemenea obişnuitul „premiu“ – a fost făcut mare cneaz.

El a devenit cunoscut ca Ivan *Kalita*, „Punga cu bani“, pentru bogăţia acumulată. Banii şi puterea au tendinţa de a atrage mai mulţi bani şi mai multă putere, iar el a reuşit să le folosească pentru a începe procesul de extindere a teritoriilor Moscovei. A cumpărat pur şi simplu unele cnezate mai mici, precum Belozero şi Uglici; pe altele, cum ar fi Rostov şi Iaroslavl, le-a adus sub controlul dinastiei prin căsătorie. Ce luau Rurikizii, păstrau. Ivan a instituit practica moştenirii prin primogenitură: toată proprietatea trecea în mâinile fiului cel mare în loc să fie divizată în mai multe părţi. Afacerile familiei rămâneau concentrate şi prospere.

Succesorul lui Ivan, Simeon cel Mândru (1341–1353), a început să-şi îndrepte privirea spre Novgorod, luând de la acesta oraşul profitabil Torjok. Ivan II (1353–1359) a avut mai puţin succes, nu în ultimul rând pentru că în această perioadă Rusia a fost devastată de Moartea Neagră, care a ucis probabil un sfert din populaţie. Ivan a fost considerat slab şi pasiv după standardele oportuniste nemiloase ale Rurikizilor. Fiul său, Dmitri (1359–1389), dimpotrivă, a fost curajos şi ingenios şi îşi va asuma un risc care putea să ajungă la dezastru, dar în schimb s-a dovedit a fi adevărata creare a dominaţiei moscovite asupra tuturor ruşilor.

DMITRI ŞI KULIKOVO

Cneazul Dmitri se afla într-o situaţie strategică foarte diferită de a predecesorilor lui. Hoarda de Aur era în declin, vigoarea ei scăzuse, conducătorii se luptau între ei, comerţul însemnat pe Drumul Mătăsii, care unea Europa şi Asia, era în scădere. Între timp, Moscova ajunsese pe ceea ce părea a fi o culme a puterii sale, cu semne îngrijorătoare referitoare la propria cădere viitoare. Oraşul era acum plin de catedrale şi apărat de fortăreţe. În anul 1325, mitropolitul Piotr, capul Bisericii Ortodoxe Ruse, şi-a mutat sediul la Moscova, nu la Kiev sau Vladimir, făcând din acest oraş, în mod simbolic, capitala spirituală a tuturor Rusiilor.

Totuşi încă nu era capitala politică. Novgorodul privea cu tot mai mare dispreţ declaraţiile de hegemonie ale Moscovei. Reazan şi Tver erau în mod

deschis ostile. Marele Ducat al Lituaniei era un rival care se ridica în nord-vest, iar strânsa legătură a Moscovei cu Hoarda de Aur, altădată o sursă de bogăție și securitate, devenea în cel mai bun caz mai puțin utilă, în cel mai rău caz o incontestabilă problemă. La urma urmei, asta însemna că orașul avea să fie tras mai degrabă în luptele intestine din Sarai. În anii ’60 și ’70, acesta fusese în mare măsură dominat de emirul Mamai din neamul Jochi, conducător al unei părți a Hoardei de Aur, un complotist care s-a dovedit în cele din urmă prea șiret pentru binele său. El a încercat să întoarcă orașele Moscova și Tver unul împotriva celuilalt, mai întâi acordându-i lui Dmitri *iarlîkul* de mare cneaz de Vladimir, apoi oferindu-l cneazului Mihail din Tver când Dmitri nu a plătit tot tributul cerut de Mamai. Adevărul era că Mamai avea nevoie de tot mai mult argint pentru a-și plăti propriile intrigi politice de la Sarai și cerea lucruri nerealiste. În cele din urmă, Dmitri a luat problema în propriile mâini, a asediat Tverul și l-a obligat pe Mihail să-i dea lui Vladimirul. A fost un moment semnificativ: cnejii ruși hotărau ei înșiși soarta acestui oraș în loc să aștepte hotărârea de la Sarai.

În acest moment, cneazul Dmitri nu era un naționalist rebel. Nu căuta să rupă Rusia de stăpânii de la Sarai, el folosea pur și simplu un moment de oportunitate pentru a renegocia termenii în favoarea Moscovei. Mamai se confrunta însă cu un nou și înspăimântător rival, pe nume Tokhtamîș. Mamai era mai degrabă conspirator decât general, așa cum era Tokhtamîș. Avea nevoie de bani pentru a cumpăra armate și aliați – pe care trebuia să-i stoarcă de la o Rusie reticentă – și mai avea nevoie să se dovedească un comandant militar decisiv. În acest scop, în 1380 a cerut și mai mult tribut decât de obicei. Anticipând că Dmitri nu va vrea sau nu va putea să se supună, a început să organizeze o puternică expediție împotriva Moscovei, pentru a-și lua tributul cu forța și pentru a-și demonstra priceperea în domeniul militar.

Dmitri nu voia război – primul instinct fusese să încerce să adune banii –, dar când a auzit de invazia lui Mamai, s-a hotărât să profite de situație. Dacă trebuia să lupte, va transforma acest război într-o rebeliune împotriva Hoardei de Aur și va folosi asta imediat pentru a încerca să consolideze dominația Moscovei asupra tuturor rușilor și să-i reinventeze reputația, transformând orașul colaboraționist în avangarda independenței Rusiei.

„Lupi suri alergau urlând de la gurile Donului și Niprului“, spune epopeea *Zadonșcina*[4], „gata să se repeadă asupra pământului rus. Însă aceștia nu erau lupi suri, ci tătari feroce, care voiau să-și croiască drumul prin toate ținuturile rușilor.“ Mamai adunase o armată de probabil 50.000 de soldați: tătaro-mongoli, trupe auxiliare alcătuite din armeni și mercenari genovezi din factoriile lor comerciale din Crimeea. 5.000 de lituanieni conduși de marele duce Jogaila mărșăluiau să i se alăture și – cu o anumită reticență – 1.000 de oșteni conduși de cneazul Oleg al Reazanului, al cărui oraș, situat la sud-est, era prea aproape de Sarai pentru a risca să-l sfideze pe Mamai. Dmitri a fost în stare să strângă o armată de circa 30.000 de oameni, jumătate din Moscova și orașele supuse. În parte, această disproporție reflectă suspiciunea referitoare la ambițiile Moscovei, răspândită în rândul celorlalți cneji: Novgorod, Tver și până și socrul lui Dmitri, cneazul Dmitri Konstantinovici din Suzdal, nu i s-au alăturat.

Cele două armate s-au întâlnit la Kulikovo, Mamai nerăbdător să obțină o victorie înainte ca iarna să pună capăt sezonului potrivit pentru purtarea campaniei, Dmitri, capabil de orice pentru a-și face inamicul să lupte înainte de a putea primi întăriri de la contingentele din Reazan și cele lituaniene. A fost o bătălie brutală și sângeroasă – „oamenii cădeau precum iarba sub coasă, iar sângele curgea ca apa în șuvoaie“ –, dar rușii erau hotărâți și prin șiretenie au câștigat în cele din urmă în acea zi, Dmitri organizând în ultima clipă o ambuscadă care a atacat flancul lui Mamai și i-a secerat oamenii. Dmitri a pierdut poate o treime din armată, dar a câștigat căruțe pline de pradă și, chiar mai important, reputația de campion rus care a învins irezistibila Hoardă de Aur.

Aici este punctul în care mitul și realitatea se îndepărtează cel mai mult. A fost un neîndoielnic triumf pe câmpul de luptă, dar nu un moment de cotitură din punct de vedere politic. Mamai își va găsi sfârșitul în Crimeea, ucis de genovezii ai căror mercenari îi lăsase să moară pentru a-i da lui timp să fugă. Tokhtamîș își va consolida puterea și se va întoarce cu o altă armată, va incendia Moscova și îl va obliga pe Dmitri Donskoi să se supună. Rușii vor continua să fie vasalii hanilor tătaro-mongoli până când aceștia vor fi puși la pământ în marea confruntare de pe râul Ugra din 1480 de marele cneaz Ivan III (1462–1505), strănepotul lui Dmitri. În secolul

dintre aceste două evenimente, Moscova va continua încet să devină cunoscută drept cea care „adună pământurile ruseşti“, un proces de genul doi paşi înainte, unul înapoi de consolidare a stăpânirii asupra diferitelor cnezate. Cu toate acestea, cnejii au continuat să se ducă la Sarai pentru a fi confirmaţi în funcţie, iar războaiele dinastice, ca şi rivalităţile dintre oraşe au continuat la fel ca mai înainte.

SFÂRŞITUL DOMINAŢIEI STRĂINE

Cam atât despre realitate. Mitul popularizat în acea vreme – şi dezvoltat cu asiduitate în secolele care au trecut de atunci – a fost cel al unei victorii decisive şi dramatice, care a confirmat poziţia Moscovei ca fiind nu numai cel dintâi cnezat al Rusiilor, ci şi unul al cărui statut a fost susţinut de Dumnezeu. Dmitri Donskoi cultivase, la urma urmei, biserica şi de asemenea considerase că este important să invite negustori străini cu el la Kulikovo, în aşa fel încât aceştia să ducă mai departe vestea victoriei sale. Deşi succesorii lui vor face faţă adesea unor provocări serioase, Dmitri a evitat cu siguranţă iminentul declin de care se temuse pentru Moscova. Acum, Kulikovo este un altar al naţionalismului rus, iar în 1988 Dmitri a fost sanctificat de Biserica Ortodoxă Rusă. În 2010, patriarhul Kiril spunea că „bătălia a dovedit tuturor că Rusia era ca un resort puternic, capabil să ţâşnească şi să respingă orice oponent şi apoi să meargă mai departe pentru a câştiga“.

În linii mari însă, epoca „jugului mongol“ a devenit centrală pentru imaginea plăsmuită a Rusiei despre sine – şi a multor străini, de altfel. Teoria general acceptată este că stăpânirea mongolă a izolat Rusia de o Europă care la acea vreme se afla în epoca Renaşterii şi la începutul Reformei. În loc să trăiască schimbările culturale, sociale, economice şi religioase din acele secole, bieţii ruşi se aflau pierduţi în ceea ce Karl Marx numea cu multă imaginaţie „mlaştina sângeroasă a sclaviei mongole“. Între timp, ruşii au adoptat forme nemiloase, „asiatice“, de conducere, în care puterea absolută era exercitată de la vârf cu brutalitate absolută, cerând supunere totală de la cei aflaţi mai jos. Moscova, oraşul cel mai strâns legat de Hoarda de Aur, a adoptat cu mult entuziasm această cultură politică şi,

unind teritoriile ruseşti, le-a transformat după chipul şi asemănarea sa.

Poate. Într-o anumită măsură, este adevărat, dar numai adevărul parţial al unei caricaturi. Mai întâi de toate, cucerirea mongolă nu a sigilat Rusia în spatele vreunei „cortine din pânză de iurtă“. Negustori şi emisari, exilaţi şi misionari călătoreau încă dintr-o parte în alta. Novgorodul şi-a menţinut poziţia în Marea Baltică, iar cnejii moscoviţi încheiau căsătorii dinastice atât cu Constantinopolul, cât şi cu Lituania. Dificultăţile călătoriei de la est la vest fără rute potrivite, pe râuri prin păduri, ca şi relativa sărăcie a Rusiei sunt probabil explicaţii la fel de bune pentru izolare. La urma urmei, ar fi existat o Renaştere în Rusia, dacă aceasta ar fi scăpat de invazia mongolă? Într-o mare măsură, această mişcare, care s-a răspândit din epicentrele din oraşele italiene şi olandeze, a fost rezultatul obţinerii unor recolte mai bune şi prin urmare al dezvoltării unei clase mercantile şi a populaţiei urbane. Cu siguranţă, invazia mongolă a împiedicat urbanizarea Rusiei şi dezvoltarea unei economii bazate pe meşteşugurile din oraşe, iar povara tributului a avut de asemenea un impact asupra dezvoltării comerţului şi agriculturii. Chiar şi aşa, este greu de imaginat o Renaştere în mijlocul pădurilor dese ale Rusiei.

De asemenea, unii istorici au susţinut că ruşii au sfârşit prin a adopta la scară mare stilul mongol de conducere. În parte, ei au adus ca dovezi în sprijinul acestei concluzii numeroasele cuvinte relative la guvernare pe care ruşii le-au împrumutat de la mongoli, de la *iarlîk* (acum folosit pentru „ştampilă“) la *denghi* („bani“). Totuşi, absolutismul nu este deloc o invenţie asiatică, iar termenul *ţar*, „împărat“, care va fi adoptat la momentul oportun de cnejii Moscovei, provine din latinescul *caesar* şi a fost de fapt titlul conducătorilor bizantini.

Fundamentele conducerii autoritare în Rusia pot fi găsite cu uşurinţă în Kievul orientat spre Constantinopol, ca şi în Moscova supusă Saraiului. Deşi nu există nici o îndoială că Hoarda de Aur a avut o mai mare influenţă asupra celei din urmă, mai ales că mulţi dintre cnejii săi au petrecut ani întregi printre stăpânii lor mongoli, este un mit convenabil pentru toată lumea blamarea „jugului“ care a dus la o presupusă predispoziţie rusă pentru despotism. În cazul ruşilor, mongolii le-au oferit un alibi. Criticilor dinafara Rusiei, trecuţi şi prezenţi, acesta le oferă de asemenea un mod

perfect de a-i considera „diferiți“, de a-i defini nu drept europeni răsăriteni, ci drept asiatici apuseni sau, în cel mai bun caz, drept un fel de hibrid degradat. „Zgâriați un rus“, spune un aforism francez din secolul al XIX-lea, „și veți găsi un tătar.“

Autoritatea Hoardei de Aur asupra rușilor a fost mult mai condiționată decât s-a presupus în general și adesea dependentă de sprijinul cnejilor locali. La fel, în mod frecvent, cnejii erau cei care foloseau Saraiul pentru a-și urma propriile planuri și a-și urmări propriile interese. Făcând abstracție de devastările din timpul primei invazii – adevărul este că trebuie să se facă abstracție de multe –, și rădăcinile absolutismului rus par să fie găsite în circumstanțele obiective ale timpului și locului. Un ținut sărac, în care cnejii erau nevoiți să controleze orașele și țăranii cu fermitate pentru a obține cât mai multe dări de la ei. Un ținut unde – departe de *yam*, drumurile mongolilor admirabil de rapide, cu stații de poștă – noutățile și poruncile circulau foarte încet. Tendința normală către autonomie cerea un tratament deosebit de aspru din partea suzeranilor – mongoli sau ruși – cu efect descurajant. Cu siguranță, Hoarda de Aur, precum Constantinopolul mai înainte, le-a oferit unele practici și expresii ale puterii, un alt strat de scriere pe palimpsest. Însă Rusia era încă țara lor, iar Ivan III – Ivan cel Mare – și succesorii săi erau pe cale să aibă șansa de a arăta tocmai ce fel de țară va fi.

Bibliografie suplimentară: Cartea lui Janet Martin, *Medieval Russia 980–1584* (Cambridge, 2007), încă este cel mai bun manual general referitor la această epocă, deși prima parte a lucrării lui Robert O. Crummey, *The Formation of Muscovy, 1304–1613* (Longman, 1987), merită a fi menționată. Cartea lui Charles Halperin, *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History* (John Wiley, 1985), și cea a lui Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589* (Cambridge, 1998), sunt lucrări clasice în domeniu. *The Story of the Mongols, whom we call the Tatars* (Branden, 1996) este o traducere a relatării lui Giovanni da Pian del Carpine despre călătoriile făcute de el în secolul al XIII-lea pe drumul spre Karakorum. Pentru cei care vor să afle mai mult despre Kulikovo, ca și despre ce știm și nu știm despre acesta, recomand cartea scrisă de mine: *Kulikovo 1380: The*

battle that made Russia (Osprey, 2019).

Notă

4. Zadonşcina (literal „regiunea de dincolo de Don“) este o epopee datând de la sfârşitul secolului al XIV-lea, în care este relatată bătălia de la Kulikovo (1380); scrierea îi este atribuită lui Sofonii din Reazan.

3. „AUTOCRAȚIE, CU VOIA LUI DUMNEZEU“

CRONOLOGIE

1462	Ivan III cel Mare devine cneaz al Moscovei
1480	Marea confruntare de pe râul Ugra: sfârşitul perioadei de vasalitate faţă de Hoarda de Aur
1497	Adoptarea aşa-numitului *Sudebnik* – Codul de legi
1533	Ivan IV cel Groaznic este încoronat Mare Cneaz la vârsta de trei ani
1547	Ivan IV este încoronat ţar
1549	Primul *Zemski Sobor*
1550	Nou *Sudebnik*, înfiinţarea streliţilor
1551–1553	Cucerirea Hanatului Kazan
1565–1572	*Opricinina* (domeniul privat al ţarului)
1584	Moartea lui Ivan
1605–1613	Vremurile Tulburi
1613	Mihail Romanov este încoronat ţar

3. Ilia Repin. *Ivan cel Groaznic şi fiul său Ivan în ziua de vineri 16 noiembrie 1581* (detaliu, 1885).

ESTE ÎNTOTDEAUNA GREU SĂ UIŢI CĂ AI AVUT UN PĂRINTE PENIBIL – spune orice adolescent. Pentru Rusia însă, este incomod să admită, dar imposibil să ignore că atât de multe lucruri care o definesc azi, de la instituţiile statului la expansiunea ei în sud şi est, pot fi găsite în domnia lui Ivan IV, cunoscut ca Ivan cel Teribil. Adevărul este că o traducere mai bună a cuvântului rus *Groznîi* este Ivan cel Groaznic ori chiar Ivan cel Grozav, însă acesta din urmă sună mai degrabă a surfer californian. După orice standard, era o persoană extraordinară, care a pus fundaţiile statului rus modern, a creat un stat în interiorul statului, a dezlănţuit teroarea împotriva propriului popor şi chiar i-a propus reginei Angliei Elisabeta I căsătoria (a fost o ofertă pe care ea a putut s-o refuze).

Pictura tulburătoare a lui Ilia Repin surprinde momentul din 1581 când, într-un acces de furie, Ivan şi-a lovit fiul în cap, ucigându-l. Stăpânul sumbru al tuturor Rusiilor este reprezentat într-o postură plină de oroare, uimit, cu ochii larg deschişi, cu o privire ce evocă paranoia şi remuşcarea în

care a trăit în ultimii săi ani. Mai mult decât o tragedie personală, aceasta l-a lăsat pe fragilul și solitarul Feodor singurul său moștenitor, ceea ce a provocat o serie de evenimente care vor arunca Rusia într-o vâltoare de răscoale, invazii, lovituri de stat și haos. Din aceste „Vremuri tulburi“ va apărea noua dinastie a Romanovilor, care va conduce Rusia până în 1917, dar în timp ce multe istorii ale Rusiei consideră acest moment ca un crucial punct de cotitură, de fapt adevărata tranziție a Rusiei postmongole de la un grup de cnezate puse pe harță la statul moscovit a avut loc mai devreme. Ivan III (1462–1505) a început procesul, însă nepotul său, Ivan IV (1533–1584), a fost cel care a modelat viitorul Rusiei, mai întâi ca un constructor de stat și apoi ca distrugător de stat.

UNIREA TERITORIILOR RUSEȘTI

Cu toții ne sprijinim pe umerii celorlalți, iar Ivan putea fi Grozav numai pentru că predecesorii lui fuseseră inteligenți, neîndurători și concentrați. Marii cneji dinaintea lui, precum Ivan I *Kalita*, începuseră procesul „unirii teritoriilor rusești“ sub pavăza Moscovei, iar Dmitri Donskoi a făcut mult pentru a impune dinastia la conducere. Fiul său, Ivan III, a căpătat supranumele de „cel Mare“, nu în ultimul rând pentru masiva expansiune a teritoriului Moscovei. Dinamic și neclintit, el a unificat teritoriile rusești prin cucerire, diplomație și mită. Novgorodul a fost în cele din urmă înfrânt, obligat în 1478 să se umilească în fața vechiului rival și să predea mai bine de trei sferturi din teritoriile sale. În anul 1480, armatele sale au învins forțele Marii Hoarde pe râul Ugra, punând capăt în sfârșit subordonării față de tătaro-mongoli. La vest s-a luptat cu suedezii și a cucerit cetăți de la lituanieni.

Cel puțin la fel de importante au fost schimbările pe care Ivan III le-a adus ideologiei și instituțiilor puterii interne. În 1453, Constantinopolul a fost cucerit de Imperiul Otoman. Pretenția Moscovei de a fi „A Treia Romă“, ultimul bastion al adevăratei creștinătăți ortodoxe, a devenit convingere. Ivan, căsătorit a doua oară cu prințesa bizantină Sofia Paleolog, a făcut din această uniune o ocazie de a se pretinde moștenitorul politic al Imperiul Roman de Răsărit. Nu s-a îndoit niciodată de sine și nici nu a

suferit vreodată de modestie şi a devenit tot mai autocratic. Vulturul bicefal al Constantinopolului a fost însuşit de Moscova, iar eticheta de la curtea bizantină a început să fie folosită în Rusia. În pofida propunerilor Romei, Ivan a refuzat orice înţelegere cu aceasta, iar Biserica Ortodoxă a prosperat, cu mănăstiri şi catedrale răsărind peste tot în ţară precum ciupercile după ploaie. Cu aceasta a venit un nou conservatorism. Mai înainte existaseră rare exemple de femei care jucaseră roluri serioase – cosmopolitanul Novgorod avusese chiar o femeie primar, Marfa Boreţkaia –, dar în secolul al XVI-lea boierii şi-au exilat surorile, soţiile şi fiicele în izolare în aşa-numitul *terem*, camere separate, aflate la etaj, departe de privirile publice şi de compania bărbaţilor în absenţa unui însoţitor.

Ivan a cheltuit cu generozitate pentru a face din Moscova, deja aproape de două ori mai mare decât Praga şi Florenţa, o succesoare pe măsură a Ţarigradului. A invitat arhitecţi italieni pentru a extinde complexul fortificat Kremlin şi a construit turnuri şi catedrale cu tributul care venea acum de la noii săi supuşi. Simbolismul reflecta schimbările în puterea reală. În mod tradiţional, se aştepta ca Marele Cneaz să arate cel puţin că se consultă cu boierii, marii proprietari de pământ, dar Ivan i-a tratat ca pe simpli supuşi. Deşi nepotul lui, Ivan IV, a fost primul care a adoptat în mod formal titlul de *ţar* – împărat – termenul a început să fie folosit acum.

În anul 1497, diferitele teritorii ale Muscoviei au dobândit primul sistem de legi uniform odată cu *Sudebnik*, Codul de Legi. Subînţelesul nu era deloc subtil şi inexorabil: Marele Cneaz controla şi mai bine pe toată lumea, de la demnitarii locali, care acum aveau mai puţină libertate, la ţărani, care acum aveau drept de strămutare într-un alt sat sau la un nou stăpân, numai timp de două săptămâni în luna noiembrie, înainte şi după Sfântul Gheorghe de toamnă[5]. Atunci când a pus mâna pe teritoriile Novgorodului, Ivan a profitat de ocazie pentru a crea o întreagă clasă nouă de proprietari de pământ soldaţi, *pomeşciki*; ei primeau, în schimbul serviciului militar, o mică proprietate (*pomestia*) din care puteau trăi. Acesta a devenit un model pentru toată elita conducătoare, care a fost legată de ierarhia complexă a sistemului numit *mestnicestvo* (nu există o traducere: înseamnă efectiv „a plasa, a da un loc“), care a legat statutul social de slujirea Marelui Cneaz. O mulţime încurcată de familii nobile separate şi adesea rivale era – în teorie –

transformată într-o singură aristocraţie a funcţiilor. Până şi cnejii din cetăţile supuse nu mai erau acum consideraţi de os domnesc, teritoriile nu mai erau ale lor pentru a le lăsa moştenire urmaşilor. Autocraţia ajunsese în Rusia şi toate aceste tradiţii inconvenabile ale autoconducerii locale şi independenţei prinţilor au devenit acum istorie.

UN ŢAR ÎN ASCENSIUNE

Vasile III (1505–1533) a consolidat succesele tatălui său Ivan III, dar la moartea lui, în 1533, fiul şi moştenitorul său Ivan a devenit Mare Cneaz la frageda şi vulnerabila vârstă de trei ani. Moartea tatălui său a fost doar prima dintr-o serie de traume ce îl vor forma, sau poate perverti, pe omul care va deveni primul ţar al Rusiei. Mama lui, Elena Glinskaia, a condus la început ca regentă în numele lui, dar a murit otrăvită, aşa cum a bănuit toată lumea, cinci ani mai târziu. Regenţa a devenit un premiu politic pentru care s-au luat la ceartă şi au ajuns la cuţite marile familii boiereşti Şuiski, Belski şi Glinski, iar micul prinţ neglijat hoinărea de unul singur prin ceea ce trebuia să fie palatul lui, obligat să facă raiduri în bucătărie pentru a găsi ceva de mâncare.

În scrisorile mai târzii – a căror autenticitate a fost, ca să fim sinceri, pusă sub semnul întrebării – el critica aspru modul în care el şi fratele lui Iuri (care era surd şi deci ineligibil pentru tron) erau trataţi „ca nişte vagabonzi şi copii de săraci“. Era un mediu dificil şi chiar periculos şi cu siguranţă a contribuit la o căutare de o viaţă a unor zone de securitate, fie ea fizică, politică ori morală, şi la o inabilitate, la fel, de o viaţă, de a simţi un sentiment de confort. Pe de altă parte, a fost şi un fel de seră în care tânărul prinţ a învăţat, repede şi bine, arta brutală a politicii moscovite. În 1541, Hanatul Kazan din sud a invadat marele cnezat al Moscovei, susţinut de trupe otomane. Marele Cneaz de unsprezece ani nu a jucat un rol important în victoria rusă care a urmat, dar regenţii l-au folosit ca emblemă, adevărată mascotă, şi astfel a câştigat şi o parte din creditul pentru succes. Într-o vreme în care prevestirile erau considerate drept semne foarte reale ale graţiei (sau mâniei) lui Dumnezeu, asemenea triumfuri simbolice contau.

La curte, Ivan a început să fie recunoscut ca independent şi capabil.

Familia Șuiski a devenit dominantă și a încercat să îl îndepărteze pe tânărul prinț înconjurându-l cu tovarăși zgomotoși, gata să îi distragă atenția cu băutură, vânători și tot felul de activități violente aristocratice. El a participat, cu siguranță, dar nu a pierdut din vedere ceea ce făceau între timp în numele său membrii aroganți și corupți ai familiei Șuiski. În decembrie 1543, pe când avea numai treisprezece ani, Ivan a poruncit ca prințul Andrei Șuiski să fie arestat și le-a poruncit temnicerilor să-l omoare în bătaie. A fost o demonstrație dură a puterii Marelui Cneaz legitim și a hotărârii lui de a conduce. În următorii câțiva ani, între Ivan și boieri a existat o relație ciudată, adesea înverșunată. Avea nevoie de aceștia pentru a guverna țara în numele lui, dar nu avea încredere în ei, și aceste balansări imprevizibile de la denunț și arest la conciliere au reflectat această tensiune fundamentală. Avea nevoie de o nouă bază pentru a conduce și pentru a-și consolida puterea asupra lor și – eterna căutare a lui Ivan – a se simți în siguranță. A găsit un posibil răspuns în a duce reformele bunicului său într-o nouă etapă, esențială.

În 1547, Marele Cneaz a fost încoronat țar al tuturor Rusiilor, o avansare simbolică, marcată de folosirea în ceremonie a Cușmei Monomahului, o coroană care, se presupunea, îi fusese dată de împăratul bizantin Constantin IX Monomahul nepotului său, Vladimir Monomahul, fondatorul orașului Vladimir. Este, desigur, un mit: Constantin și Vladimir au fost conducători din secolul al XI-lea, iar coroana a fost făcută abia în secolul al XIII-lea. Însă ca întotdeauna, faptele trec pe locul al doilea când este vorba de construirea narațiunilor despre putere și autoritate. Marii cneji, prin toată bogăția și puterea lor, fuseseră primii între egali și o robustă tradiție de egalitarism supraviețuise epocii *vecei*. Acum, conducătorul Rusiei urma să fie considerat nu prinț sau rege, ci împărat, și cu asta venea un mandat divin, cel de apărător al dreptei credințe ortodoxe, dar și de mediator între poporul rus și Dumnezeu. Țăran sau boier, soldat sau preot, erau cu toții supuși unei singure autorități, una sprijinită pe promisiunea raiului și amenințarea iadului.

ORGANIZAREA STATULUI

Cu toate acestea, Ivan nu s-a bazat numai pe teroare, haine de gală și un nou titlu, și nici nu a considerat în mod necesar puterea doar ca un scop în sine. Acest om violent și imprevizibil era în mod sincer pios și nu își lua în glumă noul rol. În anii regenței și ai conflictelor între boieri, puterea Moscovei asupra țării scăzuse, iar slaba conducere dusese la revolte locale. De la nobilime, inclusiv la negustorii și meșteșugarii din orașe, până jos, la țărani, se părea că exista un sentiment general de nevoie de reformă, de ordine și trebuia să se pună capăt genului de competiție și exploatare hrăpăreață care devenise norma.

Ivan a inițiat o serie de reforme care urmau să remodeleze Rusia, fără milă, dar efectiv reunind procesele începute de predecesorii lui. În timpul domniei lui au fost puse fundațiile birocrației statului rus, au fost date noi legi și au fost definite relațiile dintre biserică și coroană. În anul 1549, Ivan s-a adresat unei adunări a boierilor și Sfântului Sinod. I-a acuzat pe boieri, dar în numele reconcilierii le-a dat asigurări că nu îi va pedepsi pentru fărădelegile din trecut. Însă amenințarea cu ce anume va face dacă îl vor provoca în viitor a atârnat deasupra lor precum securea călăului. A anunțat că va începe un program cuprinzător de reforme pentru a întări și regulariza statul. Chiar a doua zi a redus puterea *namestnikilor*, guvernatori care deveniseră adevărați tirani locali în timpul minoratului său. În anul următor, a fost promulgat un cod de legi actualizat care introducea o inspectare mai riguroasă a demnitarilor de către cancelaria regală. Asta a însemnat crearea unui aparat central al serviciului civil, practic de la zero. Aici se află rădăcinile statului rus modern; oficiul care se ocupa de tâlhari, înființat de Ivan, a fost strămoșul Ministerului de Interne modern, de exemplu, în timp ce Ivan Viskovatîi, șeful fondator al oficiului ambasadorilor, este considerat de Ministerul Afacerilor Externe de azi ca fiind primul ministru de externe al țării.

Biserica nu a scăpat nici ea de zelul reformator al lui Ivan. În anul 1551, liderii religioși din toată țara s-au întâlnit în ceea ce a devenit cunoscut sub numele de Sinodul celor o sută de capitole. Reflectând atât programul său politic vast, cât și noul său statut de conducător uns al lui Dumnezeu, Ivan a început cu o listă de întrebări referitoare la modul în care pot fi tratate abuzurile clerului. A rezultat un document care a adus o nouă unitate

Bisericii Ortodoxe Ruse, dar a realizat asta afirmând şi mai puternic devotamentul faţă de instituţia ţarului.

Reformele sale au modernizat fără îndoială ţara. Boierii au fost obligaţi să intre tot mai mult direct în slujba statului şi au fost puşi la încercare de o nouă generaţie de secretari şi *pomeşciki*. Vechea practică de a permite demnitarilor să se susţină prin *kormlenîie* – „alimentare“, cu alte cuvinte, extorcând plăţi de la cei inferiori lor, oricând şi oricum doreau – a fost interzisă şi înlocuită cu salarii ori, mai des, cu o extindere a sistemului *pomestie* de a oferi pământ pentru funcţii. Treptat, aristocraţia certăreaţă şi arogantă a fost forţată să devină o nobilime a funcţiilor, dependentă de stat.

Pe baza eforturilor prealabile ale lui Ivan III, Ivan IV a creat un nou gen de monarhie, una care îşi obţinea legitimitatea din ereditate şi drept divin, iar puterea din abilitatea de a reprezenta şi echilibra diferitele pături şi clase ale societăţii: boierii, *pomeşcikii*, biserica, orăşenii, ţăranii. Cu toţii erau reprezentaţi în *Zemski Sobor*, Adunarea Ţării, care în timpul domniei lui, cel puţin, era ceva mai mult decât un parlament ce aproba în mod automat deciziile ţarului. A fost de asemenea ambiţios şi energic, nerăbdător să folosească roadele acestei campanii pentru a asigura hotarele ţării şi a le extinde. Ca o ironie a sorţii, a avut succes în acest domeniu, însă asta va aduce noi ameninţări în faţa Rusiei.

UN IMPERIU ÎN ASCENSIUNE

Parte din viziunea lui Ivan referitoare la un stat mai puternic însemna transformarea unei armate feudale bazate pe înrolarea celor din suita aristocraţilor şi deci depinzând de loialitatea şi eficienţa lor, într-una a monarhului. În acest scop, în 1550, a înfiinţat corpul *streliţilor* (literal „trăgători“), soldaţi supuşi coroanei. În timp ce nobilimea încă mai lupta călare, streliţii erau pedeştri, înarmaţi cu archebuze, muschete, alături de tradiţionala secure de război rusească numită *berdiş* („bardă“). Mai precis, nu era vorba de recruţi, nici de aristocraţi născuţi pentru acest rol, ci la început de voluntari din oraşe şi de la ţară. Cu timpul, serviciul militar va deveni în rândul streliţilor un drept ereditar şi pe viaţă, iar solda lor va fi suplimentată cu mici loturi de pământ şi dreptul de a practica negoţul şi

diferite meşteşuguri atunci când nu făceau instrucţie sau nu erau în campanie.

Pe de o parte, aceasta a fost o expresie a nevoii constante a lui Ivan de a încerca să creeze siguranţă pentru sine, o forţă militară, independentă de boieri, care să păzească Kremlinul şi să menţină ordinea în Moscova. Oricum, aceasta a mărit în mod substanţial capacitatea militară a Rusiei, facilitând extinderea hotarelor ţării în moduri plănuite şi neplănuite. Prima campanie la care au participat a fost cucerirea încununată de succes a Hanatului Kazan, în 1552. Ivan nu uitase că hanatul încercase o invazie în timpul minoratului său şi era hotărât să termine odată pentru totdeauna cu această ameninţare de lungă durată. Priceperea tradiţională a ruşilor în prelucrarea lemnului s-a dovedit crucială în construirea unui fort la Sviajsk pe Volga, în 1551, în numai patru săptămâni, din componente realizate la Uglici, în amonte, şi transportate cu pluta în aval pe fluviu. În vara următoare, Ivan a pornit ofensiva, trimiţând o armată să asedieze Kazanul, să-l lovească în plin cu 150 de tunuri şi apoi să-l ia cu asalt. Cronica oraşului (o sursă destul de discutabilă) vorbeşte de 110.000 de morţi şi mai bine de 60.000 de robi ruşi eliberaţi.

Sudul era al lui Ivan, cu Hanatul Astrahan anexat în anul 1556, dar probabil că el nu a apreciat adevărata semnificaţie a acestei expansiuni. Mai întâi, aceasta a marcat începutul transformării Rusiei dintr-o naţiune în mod esenţial omogenă, care se trăgea dintr-o singură combinaţie etnică şi împărtăşea aceeaşi credinţă. Pe măsură ce se extindea, a ajuns să accepte noi popoare, noi culturi şi noi religii, cum ar fi musulmanii turcici din hanate. De asemenea, aceasta a adus Rusia în conflict direct cu Imperiul Otoman, care avea propriile ambiţii imperiale în teritoriile dintre Marea Neagră şi Marea Caspică. În anul 1569, în primul din lunga serie, care a durat secole, de războaie ruso-turce, otomanii au pornit un atac nereuşit asupra Astrahanului. Convins că se află în faţa unei iminente ameninţări ruse şi sub protecţia otomanilor, în 1571 ultimul hanat, cel al Crimeii, a pornit un atac care l-a dus până sub zidurile Moscovei. Pe scurt, Ivan a încercat să pună capăt unei ameninţări – şi şi-a făcut un duşman.

La fel, spre vest, Rusia a intrat în conflict cu Suedia, Lituania, Polonia şi Danemarca pentru accesul la Marea Baltică şi rutele sale comerciale

profitabile. Războiul Livonian din 1558–1583, de fapt o serie lipsită de coerenţă de campanii şi războaie între Rusia şi unul sau mai mulţi dintre rivalii ei apuseni, s-a sfârşit cu un armistiţiu, un impas nefiresc şi nici o victorie reală. Mai degrabă opusul; Rusia a pierdut mii de oameni, foarte mulţi bani şi mici porţiuni din teritoriul său. Mai important, ascensiunea statului rus şi faptul că putea lua în considerare serioase aventuri militare în nordul Europei însemnau că, de la un relativ ignorat loc pierdut de lume, era acum considerat un jucător serios şi deci o ameninţare serioasă de unele dintre importantele puteri europene din epocă. Ivan începuse să construiască un imperiu – şi s-a transformat într-o ameninţare.

În această epocă, adevărata expansiune a Rusiei a fost cea spre est, în pădurile şi stepele vag clamate de Hanatul Siberiei, dar despre care Moscova considera că a venit vremea să fie exploatate. Erau îndeosebi subcontractate unor aventurieri ambiţioşi, mai ales bogatei familii Stroganov, care a organizat o serie de expediţii pentru a pune mâna pe pământ şi a ridica forturi în căutarea „aurului moale“ – blănurile – şi a profiturilor obţinute din dări şi controlarea negoţului. La fel ca în cazul cuceririi de către europeni a Lumii Noi, imperiul, afacerile, exploatarea şi impozitarea au avansat împreună, birocraţii urmându-i pe aventurieri, pe măsură ce nevoia iniţială de a întări colectarea dărilor va duce la nevoia de a administra cumva acest teritoriu în expansiune. Pentru moment însă, aceasta era o frontieră deschisă, care atrăgea tot felul de renegaţi şi fugari, mercenari şi exploratori, corsari şi profitori. În fiecare an, în următorul secol, Rusia va creşte, conform estimărilor, cu aproximativ 35.000 de kilometri pătraţi în medie, în mare echivalentul teritoriului Olandei de azi ori al statului american Maryland. Ivan sperase să găsească ceva profit – şi a găsit din întâmplare un imperiu.

TEROARE ŞI PARANOIA

Tradiţiile personalizate ale conducerii nu se potriveau însă cu noile stiluri de purtare a războiului şi de guvernare, mai europene, iar Ivan a manifestat tot mai multă cruzime, stare care a dus la interregnul de conflicte civile şi invazie cunoscut sub numele de „Vremurile Tulburi“. Din mai multe motive

– primii ani de viaţă traumatizanţi, durerea provocată de bolile oaselor care îl transformau încet într-un infirm, paranoia clinică –, căutarea permanentă a securităţii va lua forme din ce în ce mai imprevizibile şi distructive.

În 1560, prima lui soţie, Anastasia Romanovna[6], a murit şi, odată cu ea, influenţa care îl tempera; Jerome Horsey, un negustor englez în slujba Companiei Moscovite, observa că „ea îl conducea cu admirabilă amabilitate şi înţelepciune“. Se pare că Ivan suspecta că fusese otrăvită, ca şi mama lui. Între timp, Războiul Livonian mergea rău, rezistenţa la reforme continua şi, în 1564, unul dintre cei mai apropiaţi sfetnici ai săi, prinţul Andrei Kurbski, a fugit în Lituania. Suspiciunea ţarului faţă de nobilime, care data din copilărie, s-a generalizat.

Prin urmare, Ivan s-a retras în vechea fortăreaţă Aleksandrovskaia Sloboda şi a anunţat că abdică, acuzând boierii de „fapte de trădare“ şi corupţie şi biserica pentru că le acoperea păcatele. Era o provocare îndrăzneaţă la adresa elitelor, care nu aveau pe cineva care să-l înlocuiască şi s-au confruntat cu furia moscoviţilor. Temându-se de o invazie din exterior, că vor fi linşaţi în interior şi de faptul că în ţară va izbucni un război civil, ei au cedat şi l-au implorat pe Ivan să se întoarcă. Acesta a fost de acord – dar a cerut în schimb să aibă dreptul neîngrădit de a-i pedepsi pe toţi cei pe care îi considera „trădători“. De fapt, a cerut şi i s-a acordat putere absolută.

Ivan nu avea însă de gând să se bazeze pe promisiunile boierilor. A decretat crearea unui stat în stat, cunoscut sub numele de *opricinina* („excepţia“). Format în mare din teritoriile de nord ale fostei Republici a Novgorodului, el l-a considerat drept regatul lui personal. Restul Rusiei, cunoscut sub numele de *zemşcina* („pământul“), l-a lăsat în administrarea Sfatului Boierilor. În interiorul noului teritoriu, Ivan a înfiinţat aşa-numiţii *opriciniki* – garda lui personală şi oameni de încredere. *Opricinikii* vor fi trimişi în *zemşcina* ca să elimine clanurile nobile care provocaseră mânia lui Ivan şi chiar au condus o adevărată orgie de o lună de masacre şi violuri în Novgorod în 1570.

Opricinikii erau îmbrăcaţi în rase negre de călugări (Kurbski îi numea „copiii întunericului“) şi purtau capete de câine şi mături, simbolizând faptul că erau câinii de vânătoare ai ţarului şi îi vor înlătura pe duşmanii

acestuia. Erau nemiloşi şi abuzivi ca orice soldaţi ai unei armate private. Odată cu trecerea timpului, nici măcar ţarul însuşi nu îi mai putea controla decât cu greu, iar ei atacau şi jefuiau cu entuziasm, fără a se teme de pedeapsă. Ţăranii fugeau de pe pământurile pe care ei le controlau ori le atacau, ceea ce a dus la lipsa de alimente şi la o criză a negoţului, iar ţarul însuşi a început să se simtă prizonierul armatei care trebuia să-l apere.

Atunci când, în 1572, armata Hanatul Crimeii aproape a cucerit Moscova, acest fapt a demonstrat existenţa riscurilor inerente divizării ţării în două părţi. Pentru că era deja preocupat de faptul că *opricinikii* nu puteau fi controlaţi, Ivan a desfiinţat *opricinina* la fel de brusc cum o crease şi s-a întors să conducă de la Moscova. Speranţele în întoarcerea la vechiul echilibru între ţar şi boieri s-au năruit însă curând. El a continuat să se bazeze pe oamenii lui, nu pe aristocraţi, să vadă comploturi şi trădare peste tot şi să le suprime mai sângeros ca niciodată. Victimele erau spânzurate şi decapitate, tăiate în bucăţi ori cusute în piei de urs şi sfâşiate de câini, dar Ivan continua să vadă complotişti peste tot.

Domnia lui Ivan s-a încheiat în criză şi confuzie. Avea atât de puţină încredere în propriii comandanţi, încât, în ultimii ani ai Războiului Livonian, a trimis reprezentanţi de-ai săi să-i urmărească pe fiecare dintre aceştia, asemenea iscoadelor de la distanţă ale comisarilor politici sovietici. Suspiciunea şi disperarea au divizat aristocraţia. Economia a fost distrusă de război, dări, tâlhari şi depopulare. Pământul fertil nu mai era lucrat din cauza lipsei ţăranilor, care mureau de foame sau fugeau spre sud şi est, unde Moscova nu îi putea atinge. Atât de mare era nevoia de ţărani, încât proprietarii de pământ îi răpeau de pe terenurile vecinilor. Între timp, după moartea prinţului Ivan, ucis de tatăl său în 1581, moştenitor a devenit prinţul Feodor, un tânăr uşor retardat şi bigot, un bărbat căruia îi lipsea în mod vădit capacitatea de a uni ţara – după Ivan cel Groaznic, Rusia îl va avea pe Feodor Clopotarul.

Această stare de lucruri nu mai putea dura. Diplomatul veneţian Ambrogio Contarini fusese uimit de pieţele care apăreau pe râul îngheţat Moscova în timpul iernilor lungi şi aspre. A fost impresionat în special de spectacolul vitelor tăiate şi stivuite pe tarabe, îngheţate bocnă timp de săptămâni sau chiar luni. „Este curios“, scria el, „să vezi atât de multe vaci

jupuite stând pe picioarele lor.“ În anul 1584, sistemul creat de Ivan III şi IV, în care investiseră timp şi sânge, semăna mai degrabă cu una dintre aceste vaci: moartă, jupuită, încă în picioare pentru că era înghețată, dar deja carne pregătită pentru satârul măcelarului.

VREMURILE TULBURI ŞI ASCENSIUNEA ROMANOVILOR

În anul 1584, Ivan a murit, doborât de un atac cerebral în timpul unei partide de şah. Piosul, naivul Feodor (1584–1598) a fost încoronat cum se cuvine, dar puterea reală se afla în mâinile familiilor Romanov şi Godunov şi mai ales ale cumnatului lui Feodor, Boris Godunov. Din nou, curtea a devenit câmp de bătălie între clanurile rivale. Godunov a înlăturat familia rivală Belski în 1584, apoi familiile Şuiski şi Nagoi în anul 1587. Între timp, ţarul Feodor era ocupat cu vizitarea bisericilor din ţară, cerând să asculte cum bat clopotele.

Ţara era zguduită de crize nesfârşite. În 1590, Godunov a pornit un război cu Suedia, sperând să obţină câştiguri rapide. Cinci ani mai târziu, prin Tratatul de la Tiavzino, Rusia a primit prea puţin faţă de preţul plătit. Ţăranii au continuat să fugă de pe moşii, iar prăbuşirea agriculturii a condus la un cerc vicios de tâlhării şi lipsuri. Dinastia Rurikizilor a dispărut odată cu moartea lui Feodor în 1598, fără urmaşi. Godunov a profitat de ocazie şi aliatul său, patriarhul Iov, l-a propus în faţa *Zemski Sobor* ca succesor. Din teamă sau poate din convingere, boierii au aprobat propunerea în unanimitate.

Godunov (1598–1605) a fost încoronat ţar. Fost *opricinik*, era inteligent şi ambiţios, nemilos şi capabil. Însă fusese ridicat pe tron nu de Dumnezeu, ci de oameni şi toate calităţile sale păreau să conteze prea puţin în comparaţie cu acest handicap. Nu a ajutat faptul că domnia lui a fost marcată de foamete, interpretată ca un semn al dizgraţiei divine, şi de o răscoală ţărănească legată de aceasta. În anul 1604, un pretendent care spunea că este Dmitri, fratele vitreg al lui Feodor – care de fapt murise în 1591 –, a condus, susţinut de poloni, o încercare de a pune mâna pe tron, iar ruşii, entuziasmaţi la gândul că dinastia Rurikizilor supravieţuise, s-au grăbit să i se alăture. „Fake news“ destabilizau deja guvernele în secolul al

XVI-lea.

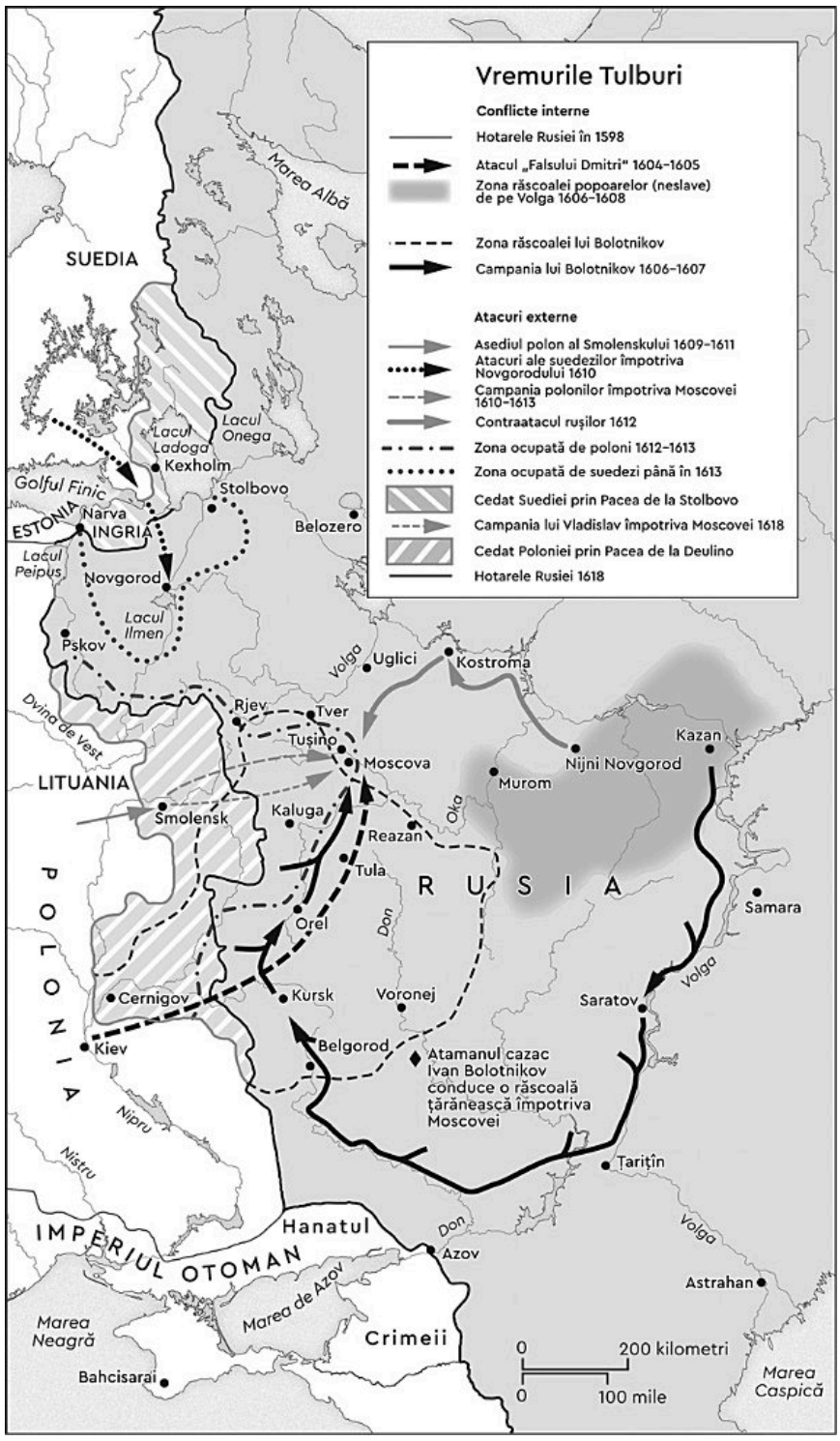

Godunov a murit în 1605, iar fiul său de 16 ani Feodor II a domnit ca țar timp de doar două luni înainte de a fi asasinat. La urma urmei, fără drept

divin, pretenţiile unui candidat nu însemnau nimic. Următorii opt ani sunt cunoscuţi ca Vremurile Tulburi. Falsul Dmitri a fost proclamat ţar şi nu peste multă vreme ucis la rândul său. Au fost lovituri de stat şi intrigi, rebeliuni şi răscoale, un alt fals Dmitri şi o invazie polonă.

Până la urmă, a fost vorba de punctul culminant a trei procese de lungă durată. A fost o criză dinastică: stabilind noţiunea de conducător sacru, legitimat de un mandat dumnezeiesc, sistemul nu a putut accepta o fractură dinastică, mai ales în timp ce nişte aristocraţi hotărâţi şi ambiţioşi au fost stimulaţi de aceasta în lupta lor împotriva unei autocraţii centralizate în curs de apariţie. A fost nevoie de Vremurile Tulburi pentru a-i înfrânge. A fost de asemenea o criză socioeconomică, boierii ereditari s-au înfruntat cu nobilii aflaţi în slujba ţarului, iar fuga ţăranilor de pe moşii a subminat autoritatea ambelor categorii. A fost nevoie de Vremurile Tulburi pentru a forţa regimul să acorde atenţie acestor provocări fără ocolişuri, de fapt transformând cele două categorii de nobili în slujitori ai statului. În cele din urmă, a fost o criză geopolitică. Pe măsură ce Rusia se ridica, s-a confruntat cu noi şi formidabile ameninţări: tătarii din Crimeea şi otomanii în sud şi mai ales polonii şi suedezii în vest. A fost nevoie de Vremurile Tulburi pentru ca Rusia să se transforme în genul de maşinărie modernă de strângere a dărilor şi construire a unei armate de tip european.

ZGÂRIAŢI UN RUS, VEŢI GĂSI UN… BIZANTIN

În lumea ştiinţifică există multe dezbateri în legătură cu întrebarea dacă instituţiile şi cultura politică din Rusia acelor vremuri erau tătaro-mongole, uşor poleite cu un strat de pompă şi fast bizantin. Cât de mult contează de fapt acest lucru? Sfinţii ruşi ortodocşi erau adesea zei păgâni cărora li se oferiseră o aură şi un nou trecut. Dacă se studiază arborii genealogici ai marilor familii din Rusia, se observă că erau un amestec tipic de slavi, varegi şi tătari. Tradiţionala *vece*, adunarea oraşului, deriva din vechea uzanţă slavă, dar se combinase cu adunările *thing* familiare vikingilor. Important nu este de unde proveneau diferite idei şi obiceiuri, ci cum erau ele concepute, ce semnificaţie aveau pentru oameni şi cum au dezvoltat o viaţă proprie, modelând ţara şi poporul pentru viitor.

Anterior, Rusia fusese o canava pe care succesive culturi îşi scriseseră idealurile şi intenţiile. Unele dintre aceste inscripţii culturale au durat, au fost înfrumuseţate şi accentuate de generaţiile ulterioare, altele au fost acoperite curând cu un strat de vopsea şi s-a scris deasupra. Important este însă că, până la ascensiunea Moscovei, rolul ruşilor în acest proces fusese în mare măsură reactiv, chiar pasiv. Acum însă ei încercau în mod activ să se autodefinească şi pentru asta s-au uitat peste hotare.

Ţarul. Noul titlu l-a copiat pe cel al împăraţilor romani, iar vulturul bicefal al Imperiului Roman de Răsărit a fost ales de conducător drept simbol. La fel ca împăraţii Romei şi Constantinopolului, teoretic divini, ţarul era un suveran sacru, supus numai lui Dumnezeu, care îi încredinţa mandatul. Ivan IV a afirmat într-una dintre scrisorile dure adresate prinţului Kurbski, dezertorul, că Rusia avea acum „autocraţie, prin voia lui Dumnezeu“, iar el era „autocratul ortodox, cu adevărat creştin“.

Diplomatul austriac baron Sigismund von Herberstein scria despre Ivan cel Groaznic că boierii, „fiind fie impresionaţi de grandoarea realizărilor sale, fie înfricoşaţi, i s-au supus lui“. Ultimul a fost mai degrabă cazul, dar teama de un individ poate fi o bază fragilă pentru o putere durabilă. Cei doi Ivan au creat fundamentul ideologic, instituţional, chiar estetic pentru autocraţia de drept divin din Rusia, dar a fost nevoie de cuprinzătorul complex de crize din Vremurile Tulburi pentru a-i face pe ruşi, de la ţărani la boieri, să accepte cu recunoştinţă un asemenea conducător ca alternativă la haos, foamete şi invazie.

În cele din urmă, în 1613, *Zemski Sobor* i-a oferit coroana lui Mihail Romanov, în vârstă de 16 ani. Voiau un ţar, aveau nevoie de un ţar şi au sfârşit prin a trebui să creeze unul. Principalele sale calificări, la urma urmei, păreau să fie faptul că era ireproşabil, făcea parte dintr-o familie care îşi avea rădăcinile în vremea Rusiei kievene şi era fiul formidabilului patriarh Filaret. Însă adevărul era că o Rusie epuizată cerea un viitor stabil şi Mihail a fost în stare să îl ofere, domnind până în 1645 şi inaugurând dinastia care va conduce Rusia până în 1917.

Bibliografie suplimentară: Cartea lui Andrei Pavlov şi Maureen Perrie, *Ivan the Terrible* (Pearson, 2003), ca şi cartea lui Isabel de Madariaga cu acelaşi titlu (Yale University Press, 2006) sunt cele mai bune biografii ale acestui

personaj complex. Lucrarea lui Robert O. Crummey, *The Formation of Muscovy 1304–1613* (Longman, 1987), este o lectură densă, dar bogată în detalii. Pentru o schimbare de ritm și ton, cartea lui Vladimir Sorokin, *Day of the Oprichnik* (Farrar Straus Giroux, 2011), este o carte scurtă, scatologică, de science-fiction, care îi imaginează pe *opriciniki* ajungând din nou la putere într-o Rusie țaristă dintr-un viitor apropiat.

Note

5. Sfântul Gheorghe de toamnă este sărbătorit în Rusia la 16 noiembrie. Prin Codul de Legi din anul 1497 se stabilea că țăranii puteau să se mute pe alte moșii, după ce recoltele erau strânse, timp de o săptămână înainte și după Sfântul Gheorghe.

6. Ivan cel Groaznic a avut opt soții (cu ultimele patru s-a căsătorit fără binecuvântarea Bisericii Ortodoxe); trei au fost otrăvite, una a fost înecată din porunca lui, trei au fost repudiate și trimise la mănăstire, iar ultima i-a supraviețuit.

4. „BANII SUNT ARTERA RĂZBOIULUI“

CRONOLOGIE

1613	Mihail Romanov este încoronat ţar
1639	Ruşii ajung la Oceanul Pacific
1649	Nou Cod de legi, *Sobornoe ulojenie*
1652–1666	Nikon este patriarh al Moscovei
1654	Acordurile de la Pereiaslav
1654–1667	Primul Război Nordic
1666–1667	Marele Sinod de la Moscova aruncă anatema asupra vechilor credincioşi (rascolnici sau staroveri)
1670–1671	Răscoala cazacilor conduşi de Stenka Razin
1682	Abolirea *mestnicestvo*
1682	Petru cel Mare este încoronat ţar şi asociat la domnie la vârsta de nouă ani
1689	Tratatul de la Nercinsk
1696	Petru devine singurul conducător
1697–1698	„Marea ambasadă“ a lui Petru în Europa
1700–1721	Marele Război Nordic
1722	Introducerea Tabelului Rangurilor
1722–1723	Campania din Persia

1725 Moartea lui Petru cel Mare

4. Zurab Țereteli, *Petru cel Mare* (1997) (© Mark Galeotti)

ÎNĂLŢÂNDU-SE LA 98 DE METRI DEASUPRA RÂULUI MOSCOVA, între barurile la modă din fosta fabrică de ciocolată Octombrie Roșu, casele șic de pe Precistenskaia Naberejnaia și statuile din Parcul Artelor Muzeon, se află statuia țarului Petru cel Mare (1682–1725), imortalizat în 1000 de tone de oțel, bronz și cupru. Este un monument glorios și urât, reprezentându-l pe marele bărbat pe puntea unui galion, construit în 1997, pe vremea în care Iuri Lujkov era primarul Moscovei. În timp ce aproba

demolarea unor clădiri istorice pentru a le înlocui cu mari centre comerciale de prost gust, Lujkov i-a comandat monumentul lui Zurab Țereteli, sculptorul și arhitectul lui favorit. Cea mai mare parte a moscoviților îl detestă. În primul rând, probabil că nu s-a intenționat să fie Petru. Deși Țereteli neagă acum, toată lumea consideră că de fapt intenția a fost să se marcheze aniversarea a 500 de ani de la prima călătorie a lui Cristofor Columb în America, în 1492. Cum nu a găsit un sponsor american corespunzător, naiv și lipsit de gust, Țereteli pur și simplu a înlocuit capetele și i-a prezentat-o lui Lujkov ca statuia lui Petru, pentru a marca aniversarea a 300 de ani de la fondarea de către acesta a marinei ruse. Restul e istorie.

Dar ce fel de istorie? În primul rând, este o ironie a sorții că Moscova s-a ales cu un asemenea monument dedicat unui țar căruia i-a displăcut acest oraș atât de mult, încât și-a construit o nouă capitală în nord – Sankt Petersburg. (Când, după ce Lujkov a fost demis, Moscova i-a oferit statuia, consiliul orașului Sankt Petersburg a răspuns că nu dorește să „desfigureze un oraș minunat“. Membrii consiliului se refereau la orașul lor). În al doilea rând, faptul că rusul „Petru“ este în realitate italianul Cristofor Columb neconvingător deghizat reprezintă de asemenea o metaforă destul de puternică pentru multe dintre reformele pe care el le-a impus în Rusia. A fost un modernizator, chiar un susținător al valorilor occidentale, dar în loc să abordeze în mod serios motivele de fond pentru care Rusia era diferită, multe dintre măsurile sale au fost pur și simplu superficiale. Boierii ruși, de exemplu, au fost obligați să își radă bărbile stufoase; dacă nu o făceau, trebuiau să plătească o dare specială. Însă adoptarea bărbilor rase în stil european nu a adus în mod necesar modul de a gândi european.

În al treilea rând, totuși, concentrarea atenției asupra lui Petru cel Mare ca una dintre figurile definitorii pentru Rusia Romanovilor este justificată. La fel ca statuia, el i-a dominat pe cei din jur atât la figurat, cât și la propriu. Era un adevărat uriaș, având peste 2 metri înălțime într-o epocă în care un bărbat obișnuit avea 1,70 metri. Avea un imens entuziasm, căutând mereu să învețe noi meserii, de la stomatologie (nefericiții lui curteni erau obligați să-l lase să exerseze pe ei) la orologerie. Avea o adevărată curiozitate pentru lumea exterioară și chiar a călătorit în Europa, prima aventură de acest fel a

unui conducător rus. Cu toate acestea, în multe privinţe, Petru a fost cel mult punctul culminant al unui proces. Multe dintre reformele lui aveau rădăcini în practicile predecesorilor lui din familia Romanov, iar politica lui a fost adesea dictată nu de propria voinţă, ci de circumstanţele în care s-a aflat.

În cele din urmă, la fel ca acea distorsionare a sorţii, gustului şi patronajului care a văzut cel mai mare monument dedicat lui Petru în oraşul pe care el îl dispreţuia, totul pare un paradox. A fost un naţionalist rus care le-a poruncit propriilor boieri să arate mai europeni, care a adoptat idei şi tehnologii din tot Occidentul şi care totuşi a codificat de fapt despotismul asiatic, făcând din slujirea statului singura bază a statutului social. Cu cât a încercat mai mult să aleagă cele mai atrăgătoare ori utile aspecte ale Europei pentru Rusia, cu atât mai mult a fost nevoit să găsească moduri de a justifica asta în termenii unei misiuni ruseşti divine şi ai unui loc special în lume. A fost cea mai grandioasă ficţiune dintre toate, aceea că o cultură modernă europeană din vârful sistemului ar putea coexista cu feudalismul euroasiatic de dedesubt, cel mai bine exemplificat de construirea noii sale capitale, Sankt Petersburg. Un oraş spaţios, modern, proiectat de arhitecţi francezi şi italieni şi construit de o jumătate de milion de iobagi aduşi cu forţa din toată ţara, din care zeci de mii au murit.

ROMANOVII INTRĂ ÎN SCENĂ

Din Vremurile Tulburi au apărut nu numai noua dinastie a Romanovilor, ci şi o nouă şi coerentă poveste: că Rusia va fi prada mulţilor săi duşmani dacă nu va avea un unic conducător puternic, în jurul căruia ar fi bine – şi ar trebui – să se unească toate clasele sociale şi toţi oamenii din stat. Aceasta a devenit baza Imperiului Rus şi odată cu ea a apărut şi s-a dezvoltat o imagine de sine naţională: atât de fortăreaţă asediată în mijlocul unei mări de duşmani, cât şi de protectoare a tot ce era bun şi corect, de la adevărata credinţă la, mai târziu, legitimarea regimurilor în faţa haosului reprezentat de anarhie şi rebeliuni. A apărut însă inevitabila tensiune: cum să asiguri hotarele, să susţii interesele ruseşti şi să menţii ordinea în interior, fără să adopţi tehnologiile occidentale? Şi puteau fi adoptate aceste tehnologii fără

schimbări asociate, sociale şi chiar politice? Răspunsul a fost, în cele din urmă, că nu se poate, dar timp de secole ţarii au încercat cu siguranţă. Prin urmare, aceasta va fi o epocă de dezvoltare şi putere amestecate cu pericole şi paradoxuri, iar secolul al XVII-lea va fi unul cu războaie în afara graniţelor şi răscoale în interior, dar şi unul de expansiune imperială şi încredere în sine naţională în creştere.

Mihail (1613–1645), primul dintre ţarii Romanov, a fost poate ales pentru că era neinteresant, dar domnia lui s-a dovedit neaşteptat de productivă (în parte, este adevărat, din cauza rolului jucat de tiranicul său tată, Filaret). Încoronarea lui propriu-zisă a fost amânată cu două săptămâni pentru că Moscova, lovită de războaie şi răscoale succesive, prădată şi înfometată, se afla într-o stare prea proastă pentru a o găzdui. Totuşi, până la moartea lui, în 1645, el a asigurat pacea cu Suedia şi Polonia, a reorganizat o parte a armatei după standarde vestice (lucru care a dus la revolta conservatorilor streliţi în timpul domniei lui Petru) şi a controlat expansiunea influenţei ruseşti în Siberia cu ajutorul unei mulţimi eterogene şi adesea ucigaşe de mercenari cazaci, aventurieri-negustori de blănuri şi aristocraţi imprudenţi. În anul 1639, o bandă de cazaci a ajuns chiar pe coasta Oceanului Pacific, iar în urma lor au venit forturile, colectorii de impozite, misionarii şi variola, decimând nu prea numeroasa şi dispersata populaţie indigenă a Siberiei mai agresiv decât orice puşcă ori sabie.

Provocarea va fi întotdeauna reprezentată de modul în care dorinţa de extindere şi concurenţă poate fi echilibrată cu menţinerea stabilităţii în ţară. După Mihail, Alexei (1645–1676) a căpătat porecla de „cel Tăcut“ pentru modul lui supus de-a fi, dar s-a confruntat cu o epocă tumultuoasă de războaie cu duşmanii tradiţionali Polonia şi Suedia şi cu un nou inamic, Persia, ca şi cu o răscoală a cazacilor în timpul căreia oraşele au ars pe Volga şi a apărut o republică de scurtă durată a cazacilor, urmată de Acordurile de la Pereiaslav, prin care cea mai însemnată comunitate a lor – şi cu aceasta mare parte a Ucrainei de azi – a intrat sub stăpânirea ţarului. O schismă a rupt din ceea ce părea una dintre cele mai impasibile şi solide instituţii, Biserica Ortodoxă Rusă. Alexei a fost în mod clar torturat de obişnuita dilemă rusă. Pe de o parte, era supărat de influenţa în creştere a străinilor şi de ideile lor noi şi diferite. În anul 1652, de exemplu, el a

hotărât ca o parte separată a Moscovei, „Cartierul german“ (cuvântul rusesc pentru „german“, *nemeț*, fiind folosit pentru toți străinii), să devină un fel de ghetou în care erau închise ambasadele, reședințele și bisericile străinilor. În 1675 a interzis tuturor celor de la curte să adopte moda și hainele occidentale, chiar în particular. Însă așa cum rușii bogați erau pasionați de tot ce era exotic și străin, statul rus avea nevoie de acești străini, de banii lor, de tehnologiile și de experiența lor militară. În particular, deși Alexei disprețuia poate modul occidental de a fi, el i-a cerut lui Patrick Gordon, un mercenar scoțian romano-catolic, să fie preceptorul fiului său, Petru, unul dintre mulții străini care au jucat un rol crucial în modelarea pasiunilor și interesului tânărului țarevici.

CREDINȚĂ ȘI CREDINCIOȘI. VECHI ȘI NOI

Această tensiune era evidentă mai ales în biserică. Dacă pentru autoritățile seculare, lecția oferită de Vremurile Tulburi a fost că slăbiciunea din interior înseamnă vulnerabilitate în exterior, în interiorul cercurilor religioase tot mai mulți oameni învățați considerau această epocă drept o dovadă a faptului că Dumnezeu era nemulțumit de poporul rus și de lipsa de puritate a liturghiei. În anul 1652, unul dintre ei, elocventul și energicul Nikon, a devenit patriarh al Moscovei și al tuturor rușilor. După câte se pare, a șovăit să își asume această poziție, dar după ce a acceptat-o, a trecut imediat la reforme care urmau, așa cum credea el, să purifice o biserică ce deviase prea mult de la originile sale greco-bizantine.

Riturile și liturghiile contemporane grecești le-au înlocuit pe cele folosite până atunci (dacă țineai la viața și la libertatea ta era mai bine să nu menționezi că până atunci cele ale Rusiei erau de fapt, ironie a sorții, mai aproape de cele ale vechiului Bizanț). Noile stiluri de pictare a icoanelor au fost interzise și adepții lui Nikon au intrat cu forța în bisericile și casele din Moscova pentru a le lua și a le arde. Celor care le pictaseră – și evoluția stilurilor artistice ale acestor picturi de sfinți și scene religioase fusese una dintre gloriile culturii rusești moderne timpurii – li s-au scos ochii și apoi au fost purtați prin oraș să-i vadă toată lumea. Bisericile considerate că au deviat prea mult de la normele bizantine au fost demolate. Au fost revizuite

chiar şi felul în care trebuia scris numele Iisus şi modul exact în care se făcea semnul crucii. Foştii aliaţi care erau îngroziţi de direcţia şi severitatea acestor schimbări au fost excomunicaţi. Pietatea, în stil nikonian, a fost impusă prin violenţă, teamă şi judecata sinodului.

Ţarul Alexei fusese de multă vreme fermecat de Nikon – ajunsese chiar să îngenuncheze în 1652 şi să-l implore să accepte să fie patriarhul Moscovei – şi la început el a fost practic mâna dreaptă şi înlocuitor al ţarului. În primii ani ai Primului Război Nordic împotriva Poloniei şi Suediei, care a început în 1654, pe când Alexei era plecat pe front, Nikon a fost efectiv regent la Moscova. De-a lungul timpului, însă, această relaţie a devenit tot mai tensionată. Orice ar fi spus Nikon despre supunerea faţă de autoritatea seculară a coroanei, el credea, pe de altă parte, că această coroană se cuvine să îngenuncheze în faţa bisericii în problemele spirituale. Asta însemna să fie împotriva termenilor *Sobornoe ulojenie*, noul cod de legi apărut în 1649, care scăzuse autoritatea bisericii şi îi redusese privilegiile.

În faţa rezistenţei boierilor şi în aceeaşi măsură a clerului şi a îndepărtării de ţar, Nikon a încercat să urmeze exemplul lui Ivan cel Groaznic, renunţând simbolic la veşmintele de patriarh şi părăsind Moscova, şi s-a retras la o mănăstire. A aşteptat să le vină mintea la cap criticilor săi şi să îl implore să se întoarcă. A aşteptat în van. Timp de opt ani, Nikon şi biserica s-au aflat în impas, până la Marele Sinod de la Moscova din 1666, în care cei mai puternici membri ai clerului şi cei mai respectaţi teologi s-au adunat până la urmă – în unele cazuri, se spune, determinaţi să o facă prin generoase plăţi în bani şi blănuri – pentru a încerca să rezolve criza. Sinodul a rezolvat problema condamnându-l pe Nikon, lipsindu-l de autoritate şi trimiţându-l la o mănăstire îndepărtată sub pază, în timp ce i-a acceptat reformele. În marea schismă cunoscută sub numele de *Raskol*, „separarea“, tradiţionaliştii care se opuseseră acestor schimbări, aşa-numiţii credincioşi de rit vechi, au fost declaraţi apostaţi şi au fost persecutaţi în următoarele trei secole: abia în 1971 Patriarhia de la Moscova a ridicat în sfârşit anatema aruncată asupra acestora.

Dezbaterile în legătură cu gesturile precise ale mâinii folosite pentru a face semnul crucii pot părea banale şi puţin probabil motivul pentru

generații de ranchiună și sectarism, crimă și exil. Cu toate acestea, dezbaterile religioase referitoare la epoca lui Nikon reflectă o teamă mai mare, și anume că, treptat, Rusia își pierdea tradițiile, locul unic în lume, sufletul. Ironia este că „reformatorii“ căutau să întoarcă viața spirituală rusă la ceva ce aceasta nu fusese niciodată: ei au confundat riturile grecești contemporane cu acelea cu adevărat bizantine și au încercat să „recreeze“ o perfectă separare între biserică și țar care nu ar fi fost recunoscută nici de împărat la Constantinopol, nici de cneaz la Kiev. Din nou, recursurile la istorie invocau de fapt abilele (sau probabil neștiutele) reinventări ale trecutului Rusiei.

DOI ȚARI LA PREȚ DE UNUL

Între timp, statul secular a continuat să se orienteze spre modernizare. Succesorul imediat al lui Alexei, Feodor III (1676–1682), a înființat Academia Slavo-Greco-Latină, prima instituție de învățământ superior din Rusia – la aproape 600 de ani după fondarea universităților din Bologna și Oxford. Poate cea mai remarcabilă a fost abolirea, în 1682, a sistemului *mestnicestvo*, care stabilea că pozițiile boierilor erau definite prin naștere și statut. În schimb, el a încurajat un sistem meritocratic, în care funcțiile le reveneau celor mai potriviți pentru ele (sau prin numirea de către monarh: chiar și un țar reformator dorea să aibă favoriții săi). Vechile „cărți ale originilor“, genealogii enciclopedice întocmite cu minuțiozitate, care erau folosite pentru a determina poziția precisă a fiecărui aristocrat în ierarhie – fixarea cuiva pe un loc puțin mai jos la masă decât o cerea statutul lui putea duce chiar la duel –, au fost arse în mod simbolic și solemn.

Feodor a murit chiar în acel an. Nu a lăsat în urmă un moștenitor, așa că, în teorie, următorul în linie succesorală era fratele lui mai mic, Ivan, ultimul fiu supraviețuitor din prima căsătorie a țarului Alexei. În vârstă de 15 ani, Ivan avea însă o sănătate șubredă și, conform multor mărturii, era slab de minte. Boierii se temeau de ce se putea întâmpla dacă Rusia va avea un țar slab și s-au îndreptat spre fratele lui vitreg mai tânăr, fiul celei de-a doua soții a lui Alexei, Petru, care avea nouă ani. Cu toate acestea, nu au luat în considerare tradiționala rivalitate dintre familiile Miloslavski și Narîșkin,

din care proveneau prima şi respectiv a doua soţie a lui Alexei, şi nici de spiritul neînduplecat al surorii mai mari a lui Ivan, Sofia Alexeevna. Rusia nu era poate pregătită pentru o împărătească, dar Sofia era pregătită pentru fapte mari.

Ea şi cei din familia Miloslavski au provocat o răscoală a streliţilor, răspândind zvonul că Feodor fusese otrăvit şi Ivan strangulat. Deja mânioşi din cauza erodării privilegiilor lor şi a apariţiei unor regimente noi, în stil vestic, conservatorii streliţi au fost uşor de manevrat. Gloata din Moscova a profitat de ocazia de a se răscula şi a prăda, iar Duma (adunarea boierilor) a căutat un compromis. Ca întotdeauna, pragmatismul a avut câştig de cauză şi a fost repede învăluit în mantia unei tradiţii inventate. Ivan (1682–1696) şi Petru (1682–1725) au fost încoronaţi ca *dvoeţarstvenniki*, cei doi ţari ai Rusiei, cu Sofia ca regentă. A fost construit un tron special, dublu, pentru cei doi adolescenţi, a fost făcută în grabă o copie a Cuşmei Monomahului de ceremonie în aşa fel încât fiecare să aibă câte una pentru încoronare, iar ritualul bizantin a fost schimbat şi mult retuşat pentru a justifica o asemenea acţiune neobişnuită.

Timp de mai bine de şase ani, Sofia, susţinută de aliatul şi probabil iubitul ei, prinţul Vasili Goliţîn, a condus ţara. Ivan îşi petrecea conştiincios zilele în rugăciune, pelerinaj şi pompa de la curte, iar Petru îşi petrecea timpul pe domeniul regal de la Preobrajenskoe, mai ales punând la punct aşa-numita lui „armată de joacă“. La început o bandă de servitori şi prieteni adolescenţi, de-a lungul timpului a devenit o adevărată forţă de o sută, apoi de trei sute de oameni. În timpul regenţei Sofiei a fost semnat acel nerealist şi optimist Tratat de Pace Eternă cu Polonia (1686), care ratifica stăpânirea Rusiei asupra vechii capitale Kiev, şi, la celălalt capăt al întinsului imperiu, Tratatul de la Nercinsk cu China (1689). Tot acum au avut loc campaniile dezastruoase din 1687 şi 1689 împotriva Hanatului Crimeii, în care Rusia a fost înfrântă nu atât de forţa armată a inamicului, cât de provocările logistice de a organiza expediţii militare la hotarele unui stat care devenise atât de mare.

Între timp, Sofia fie nu a putut, fie nu a vrut să se proclame ţarină (împărătească). În schimb, ea a fost nevoită să vadă cum Ivan s-a îmbolnăvit, iar Petru a devenit din ce în ce mai hotărât. În 1689, Petru, care avea 17 ani,

a decis că tot ce-i prea mult strică. El a cerut ca Sofia să se retragă. Deşi aceasta s-a gândit din nou să îi ridice pe streliți împotriva lui, s-a confruntat cu majoritatea boierilor, cu marea parte a streliților şi cu „armata de joacă“ a lui Petru: până în acel moment, număra două regimente întregi, cu o cavalerie şi artilerie proprii. Poate la fel de important, chiar şi Ivan dorea să fie alături de Petru.

Aşa că Sofia a fost obligată să intre la mănăstirea Novodevici, un fel de închisoare stilată destinată aristocratelor indezirabile, de la nora lui Ivan cel Groaznic la sora lui Boris Godunov. Poate că Sofia, care făcea mereu planuri, prevăzuse chiar şi această soartă, căci a considerat că trebuie să renoveze în timpul regenței mănăstirea, numită, ironic, a „Noilor Fecioare“. Şi în timp ce Petru se afla teoretic încă sub tutela mamei sale până la vârsta de 22 de ani, dar şi asociat la domnie cu Ivan până la moartea celui din urmă în 1696, în practică el era acum țarul. Avea puterea; dar ce voia să facă cu aceasta?

ORGANIZAREA STATULUI LUI PETRU

Se ştiu multe despre Petru; cu mult mai puțin este înțeles cu adevărat. Era carismatic şi energic, dar suferea de epilepsie şi spasme faciale. Mottoul lui era „Sunt elev şi caut profesori“, şi cu siguranță dorea să fie învățat – nu a comandat „armata de joacă“, ci s-a înrolat ca simplu bombardier pentru a învăța arta războiului de jos în sus – însă interesele sale erau de fapt practice, nu intelectuale. Era mândru de țara lui, dar căuta cu disperare mai degrabă respectul străinilor decât al propriului popor. Se luptase pentru putere, însă după ce a cucerit-o, a părut neinteresat de multe aspecte ale conducerii; se bucura de îndatoririle care îi făceau plăcere, dar le neglija pe cele care nu îi plăceau.

Petru se jucase de-a soldatul pe când era încă un copil, fusese înspăimântat de brutala răscoală a streliților din 1682 (unchiul lui, Ivan Narîşkin, şi Artamon Matveev, omul de stat care propusese încoronarea lui, fuseseră amândoi uciși în fața lui), ajunsese la putere mulțumită armatei personale şi văzuse cum legitimitatea Sofiei fusese critic subminată când favoritul ei, Golițîn, eşuase nu numai în una, ci în două expediții în

Crimeea. Puterea militară era, pentru Petru, vitală pentru propria siguranţă, centrală pentru Rusia şi de asemenea, sincer vorbind, distractivă.

Poate că neglijase ceremonialul care ocupa atât de mult din viaţa ţarilor şi manifestase un interes de formă pentru orice rol spiritual. Cu toate acestea, avea o perspectivă foarte practică asupra guvernării şi a realizat că forţa militară se baza nu numai pe valoarea soldaţilor unei ţări, ci pe calitatea tehnologiei, a logisticii şi conducerii din spatele lor. Fie că este sau nu considerat un inovator în orice sens deschis dezbaterii, el a simţit o dorinţă insistentă şi pătimaşă de a face din Rusia o mare putere, o putere respectată, iar asta însemna războaie, războaie pe care el dorea să le câştige. În acea vreme, Rusia nu era considerată un serios jucător militar. Reflectând locul ei în mentalitatea occidentală ca pe ceva care nu mai era asiatic, dar nici european încă, trimisul austriac Johannes Korb nota cu sarcasm că „nimeni în afara tătarilor nu se teme de armatele ţarului“.

Petru voia să schimbe asta, dar ştia că va costa: „Banii“, scria el, „sunt artera războiului“. Chiar şi după standardele statelor moderne timpurii, în zilele în care siguranţa socială însemna în cel mai bun caz filantropie, iar în cel mai rău caz foamete, statul rus a devenit în multe moduri doar un mecanism de sprijin pentru forţele militare. S-a estimat că în 1705, partea din bugetul central alocat acestora era undeva între 65 şi 95 %. Aceasta cerea o birocraţie puternică, un sistem de taxare eficient şi o maşinărie statală mai disciplinată şi profesională. Petru a pornit să le realizeze prin intermediul unei serii de reforme radicale.

Legislaţia referitoare la iobăgie, de mult o provocare pentru conducătorii Rusiei, a devenit şi mai strictă, pentru că statul depindea de munca ţăranilor, de faptul că ei construiau şi luptau. Sute de mii de ţărani – dintr-o populaţie totală de probabil 7,5 milioane – au fost recrutaţi pentru războaiele lui Petru şi proiectele lui de construcţii, aşa că nu li se mai putea permite să fugă în sud ori în est. Au fost introduse noi amenzi pentru a opri plecarea acestora, iar din 1724 ţăranii nu au mai avut voie nici măcar să călătorească în afara districtului lor fără paşaport. Între timp, pe capul lor ploua cu noi dări, pe orice, de la stupi la castraveţi.

Sigur că nici nobilimea nu a fost scutită de obligaţia de a se supune programului exigent al lui Petru. Abolirea *mestnicestvo* a început să

schimbe modul în care erau determinate în Rusia statutul social şi poziţia, dar în 1722, Petru a introdus Tabelul Rangurilor, care a revoluţionat în mod fundamental bazele aristocraţiei ruse. De acum înainte, toţi nobilii care voiau să se ridice în cadrul sistemului trebuiau să urce cele 14 ranguri prin serviciu, promovare şi abilitate. Bineînţeles, favoritismul, averea şi originea încă aveau un impact în practică, dar teoria era acum că nobilimea avea locul ei, putere şi privilegii numai în măsura în care slujea statul. La fel de important era că funcţionarii de stat promovaţi într-un anumit rang dobândeau statut de nobili; dacă erai asesor de colegiu în serviciul civil, de exemplu, ori prim-maior în Garda Imperială, ambele pe poziţia 8 în Tabelul Rangurilor, deveneai aristocrat ereditar. Sub *mestnicestvo*, statutul social determina funcţia pe care o aveai. Acum, funcţia pe care o aveai determina statutul social – şi, într-un mod confortabil, nobilii au fost efectiv transformaţi în iobagi ai statului.

Asta se aplica şi în cazul bisericii. De exemplu, un *egumen* – stareţ – era pe poziţia 5 în Tabelul Rangurilor, echivalent cu un consilier de stat sau un brigadier (grad echivalent cu acela de colonel). Nikon se gândise să clarifice suprapunerea nedefinită între biserică şi stat, făcând-o pe prima independentă de al doilea. Soluţia lui Petru a fost una opusă, de fapt să facă din biserică un alt departament al guvernului. Nu era vorba doar despre putere, ci şi despre bani. Biserica deţinea vaste terenuri şi se bucura de generoase scutiri de taxe, iar războaiele lui, marina în formare, armata reorganizată, toate acestea aveau mare nevoie de fonduri. Proprietăţile bisericii au trecut sub controlul statului, care a stors neîntârziat biserica de bani. Mare parte a veniturilor câştigate de la instituţia cea mai conservatoare şi chiar xenofobă va fi cheltuită nu numai pe reforme, ci pe reforme inspirate de străini.

PETRU ÎN CĂLĂTORIE

Încă de la început, Petru fusese fascinat de străini. Alături de scoţianul Patrick Gordon, mercenarul elveţian Franz Lefort a fost unul dintre cei care i-au influenţat cel mai durabil copilăria. (Până azi, un cartier din sud-vestul Moscovei, situat aproape de locul în care se afla Cartierul German, se

numeşte Lefortovo, în onoarea lui.) Vasul considerat prin tradiţie a fi „bunicul“ marinei ruse a fost o ambarcaţiune englezească găsită de Petru în satul Izmailovo şi reparată de un olandez. Prima lui amantă a fost germana Anna Mons. În locul caftanului lung rusesc tradiţional, prefera hainele germane din stofe englezeşti, iar în 1700 a dat un ucaz prin care nobilimea şi slujbaşii civili din Moscova erau obligaţi să se îmbrace în stil occidental.

Cea mai spectaculoasă expresie a acestui entuziasm a fost „Marea ambasadă“. În 1697 a pornit o călătorie de 18 luni în Livonia suedeză, Ţările de Jos, Anglia, statele germane şi Austria. Teoretic, a călătorit incognito sub numele de „Piotr Mihailov“, dar era o minciună subţire, de fapt o scuză caracteristică lui pentru a evita protocolul plictisitor, a profita de petreceri cu băutură la discreţie (şi aşa a fost) şi în general să facă tot ce îi trecea prin cap când avea chef.

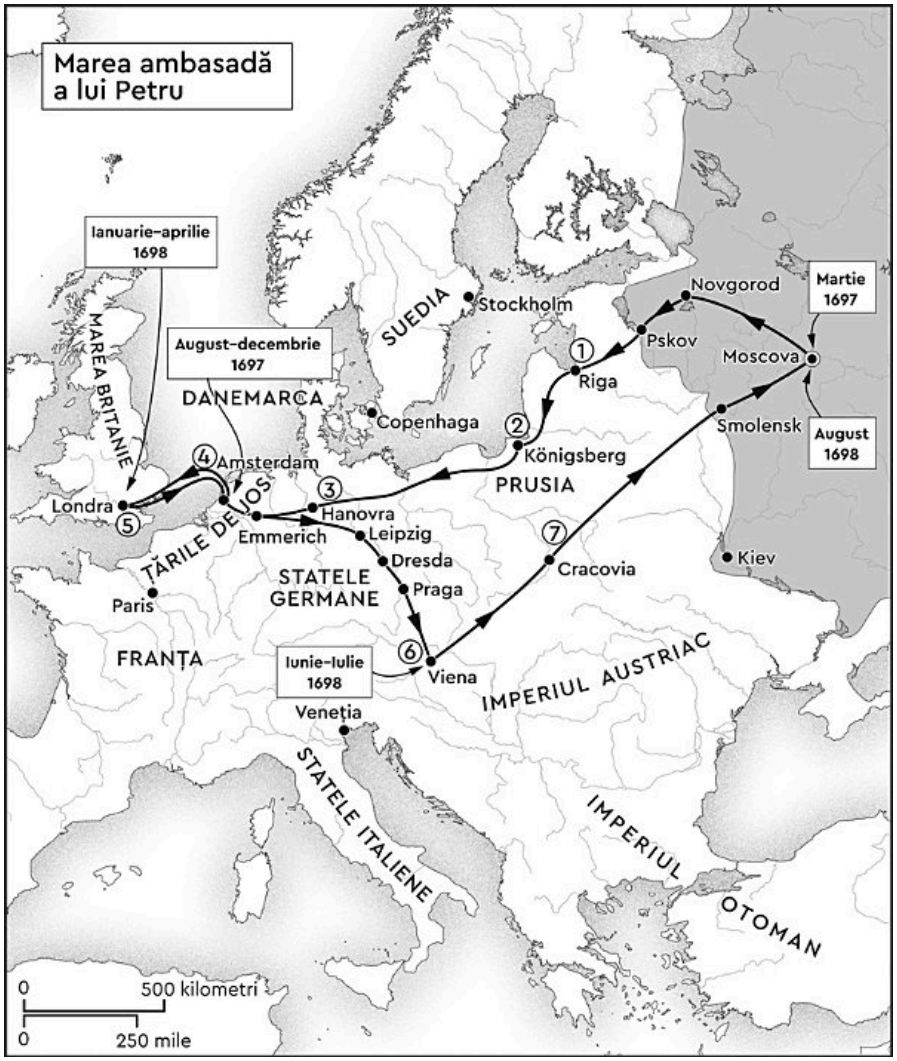

În parte, a fost vorba despre o întreprindere diplomatică, menită să obţină aliaţi împotriva otomanilor, şi în această privinţă nu a avut deloc succes. În Europa va izbucni curând Războiul pentru Succesiune la Tronul Spaniei şi puţini păreau să dorească să pună relaţiile cu îndepărtata şi puţin cunoscuta Rusie deasupra celor cu mult mai cunoscuţii vecini.

Pentru ţarul curios (şi care nu îşi refuza nimic), a fost însă de asemenea o ocazie excepţională de a explora Occidentul, modul de viaţă, tehnologiile, viciile şi virtuţile acestuia. În Ţările de Jos a studiat construcţia de nave şi a angajat arhitecţi navali care îl vor ajuta să construiască noua flotă (în mod semnificativ, multe cuvinte ruseşti legate de navigaţie şi mare îşi au originea în limba olandeză). În Anglia s-a gândit de asemenea să înveţe ce înseamnă putere navală şi monarhie modernă, afirmând că era „mai fericit

să fie amiral în Anglia decât țar în Rusia“. Totuși, când a asistat la o întrunire a parlamentului, a tras concluzia că „libertatea engleză nu este potrivită“ pentru Rusia.

Între timp, Rusia era guvernată de mâna dreaptă a lui Petru, omul lui de încredere, „prințul-cezar“ Feodor Romodanovski, ca și cum țarul ar fi fost încă în țară. În 1698 însă au sosit vești despre o altă răscoală a streliților. Petru s-a grăbit să se întoarcă acasă, deși Romodanovski înăbușise repede revolta, înainte de întoarcerea lui. Cu toate acestea, Petru a reacționat în mod decisiv: streliții au fost în cele din urmă desființați (erau un obstacol perimat în calea creării unei armate în stil occidental) și peste o mie dintre ei au fost biciuiți cu sălbaticul cnut, biciul rusesc, trași pe roată sau arși pe grătare de fier înainte de a fi spânzurați sau decapitați, iar trupurile lor au fost expuse pentru a-i avertiza pe toți: acesta era un țar care nu va tolera neascultarea.

Același autoritarism a fost evident în campania lui de a pune în practică lecțiile învățate în Occident. În 1703, după ce armatele sale au cucerit fortăreața suedeză Nyenskans de la vărsarea râului Neva în Golful Finic, Petru a considerat că acum are ocazia să construiască el însuși un port la mare pentru flota pe care o făcea și o capitală care să-i permită să plece din Moscova și să demonstreze că Rusia putea înălța un oraș în stil european. Noua lui capitală, Sankt Petersburg, s-a dovedit într-adevăr a fi un asemenea oraș, construit după planuri olandeze și englezești de arhitecți italieni, germani și francezi. Totuși, această „fereastră către Europa“ a fost înălțată cu metode rusești: zeci de mii de iobagi, deținuți și prizonieri de război au muncit și uneori au murit pentru a-i oferi lui Petru ce își dorea. Timpul însuși s-a supus voinței autocratului: în 1699, Petru a dat un ucaz prin care Rusia renunța la calendarul bizantin, care număra anii de la presupusa facere a lumii, la cel occidental, care începe cu nașterea lui Iisus Hristos. Astfel, anul 7207 a devenit dintr-odată 1700.

PETRU ÎN RĂZBOI

În cele din urmă, totuși, bărbile și arhitectura, politica față de biserică și reforma administrativă erau toate despre război, armata modernă și flota pe

care Petru dorea cu disperare să le construiască – şi să le folosească. Din cei 28 de ani în care a fost singur ţar, 23 au fost petrecuţi pe câmpul de luptă, între Marele Război Nordic (1700–1721) şi campania din Persia (1722–1723).

În 1698, o restructurare majoră a armatei a însemnat modernizarea şi extinderea acesteia. În fiecare an, un ţăran era înrolat la fiecare 20 de gospodării ţărăneşti, înrolat pe viaţă, aşa că atunci când un tânăr recrut pleca în armată, era condus din sat cu o slujbă de înmormântare. S-au făcut eforturi pentru a standardiza echipamentul şi a profesionaliza corpul ofiţerilor (din nou, adesea prin angajarea unor străini) şi un efort reînnoit pentru a produce tunuri moderne, o pasiune care datează din vremea campaniei lui Ivan cel Groaznic împotriva Kazanului şi este reflectată în dependenţa fostei Uniuni Sovietice de aşa-zisul „zeu roşu al războiului“.

Petru, obsedat de navigaţie şi construirea de nave, şi-a realizat visul, şi anume de a da pentru prima oară Rusiei o flotă de război. Până la moartea lui, construise o flotă de 32 de nave de linie şi peste o sută de alte vase. Totuşi, fără îndoială că Rusia nu avusese nevoie anterior de o flotă. Numai după ce a început să se angajeze mai intens în comerţul maritim şi să conteste hegemonia nord-europeană a unor puteri maritime precum Suedia, aceasta a devenit o prioritate.

A contestat-o, totuşi, iar Marele Război Nordic a fost mai degrabă un şir de războaie în care combatanţii veneau şi plecau, în timp ce Rusia şi Suedia rămâneau ancorele respectivelor lor coaliţii. Adesea a avut eleganţa unei încăierări dintr-o cârciumă. Mai întâi, Rusia a fost aliată cu Polonia, Danemarca-Norvegia şi Saxonia, deşi ultimele două au fost nevoite să ia o pauză un timp, până când suedezii au pierdut importanta bătălie de la Poltava. Pentru o vreme, otomanii şi-au asumat riscul şi au ajutat Suedia să dea o lovitură vechii lor inamice Rusia, în timp ce Hanovra şi Prusia s-au alăturat Rusiei. Britanicii, mereu oportuniştii care încercau să împiedice orice altă naţiune europeană să devină prea puternică, au susţinut ambele tabere în diferite momente.

Rusia a câştigat – sau cel puţin Suedia a pierdut până la urmă – şi s-a impus ca mare putere. Imperiul suedez a fost distrus ca superputere militară, mai ales din cauza relativ puţin numeroasei sale populaţii (din cei 40.000 de

soldaţi ai lui Carol XII, „Leul Nordului“, care au mărşăluit în Rusia, numai 543 s-au întors acasă). Vulturul bicefal umilise leul şi arătase nu numai că poate câştiga o bătălie, dar şi că este în stare să construiască genul de infrastructură militară şi logistică necesară susţinerii unui război lung şi greu. De asemenea, Războiul Ruso-Persan din 1722–1723 a arătat că o armată care nu fusese în stare să se păstreze în forţă pe teren împotriva Crimeii putea acum să lovească adânc în regiunile Caucazului şi Mării Caspice. Imperiul Persan fiind în declin, Petru era nevoit să îi împiedice pe otomani să profite de situaţie şi să îşi extindă controlul de-a lungul flancului sudic al Rusiei.

Aceasta a fost, prin urmare, adevărata moştenire a lui Petru. A fost mai degrabă un războinic decât un constructor de stat, dar a ajuns să înveţe că pentru a fi unul, era necesar să fie celălalt. Interesul său pentru ideile străine a fost în parte o rebeliune împotriva societăţii în care fusese crescut. A fost înclinat spre parodie şi iconoclasm, iar renumitul său club de prieteni, „Sinodul nebunilor şi bufonilor, care iau totul în glumă şi sunt mereu beţi“, îşi bătea joc în mod deschis şi adesea cu multă cruzime de instituţiile ruseşti, de la biserică la manierele tradiţionale[7]. Cu siguranţă, nu a văzut modernizarea în termeni filozofici: era bărbatul care îşi gravase numele pe tocul uşii casei reformatorului religios Martin Luther. În schimb, era un om foarte practic. Petru considera că o Rusie înapoiată era un stat slab şi că un stat slab era unul vulnerabil.

A acordat atenţie nevoilor imediate ale administraţiei, întărind controlul statului asupra nobilimii, bisericii şi ţărănimii deopotrivă. Era neîndurător dacă era provocat; a poruncit ca fiul lui cel mare să fie torturat, fiindcă îl bănuia de complot împotriva lui, iar în urma torturilor acesta a murit. A făcut din Rusia o mare putere, forţând Occidentul să acorde atenţie unei ţări pe care o considerase până atunci un „regat necizelat şi barbar“ (cum o caracterizase navigatorul englez din secolul al XVI-lea Richard Chancellor). Aceasta a fost însă reformată numai în măsura în care era necesar pentru securitate şi niciodată nu s-a luat în considerare să se facă mai mult de atât. A fost o modernizare aşa cum şi-o imagina soldatul şi tâmplarul, constructorul de nave şi dentistul amator. Va fi nevoie de un alt monarh „mare“ – Ecaterina – pentru a aborda modernizarea minţii şi

sufletului.

Bibliografie suplimentară: Deşi cartea lui Robert K. Massie, *Peter the Great: His Life and World* (Knopf, 1980), uşor de citit, este adesea considerată o lucrare de referinţă, eu sugerez că *Peter the Great* de Lindsey Hughes (Yale University Press, 2002) este cea mai bună dintre multele biografii ale acestui bărbat: judicioasă, bine scrisă şi cu amestecul potrivit de scepticism şi respect. Cartea lui Foy de la Neuville, *A Curious and New Account of Muscovy in the Year 1689* (SSEES, 1994), este una dintre cele mai interesante (chiar dacă nu întotdeauna exacte) relatări ale timpului, scrisă de un emisar polonez, iar textul are de asemenea calitatea de a fi disponibil gratuit online. Luând în considerare cât de mult defineşte războiul regimul lui Petru, cartea lui Peter Englund, *The Battle That Shook Europe: Poltava and the Birth of the Russian Empire* (I.B. Tauris, 2013), face un lucru bun disecând această bătălie decisivă şi explorând contextul mai larg.

Notă

7. În tinerețe, Petru a înființat un club, Compania veselă, ai cărui membri erau prieteni și apropiați ai țarului; la petreceri, „udate“ din belșug cu alcool, se făceau tot felul de farse. Clubul și-a schimbat numele în Sinodul nebunilor și bufonilor și a ființat până la moartea țarului, luând în râs clerul și moravurile vremii, ceea ce a creat multe controverse.

5. „VOI FI AUTOCRATĂ: ACEASTA ESTE MESERIA MEA“

CRONOLOGIE

1725	Moartea lui Petru cel Mare Lovitura de stat a Ecaterinei I
1741	Lovitura de stat a Elisabetei
1762	Lovitura de stat a Ecaterinei II cea Mare
1767	Convocarea Comisiei Legislative
1768–1774	Războiul Ruso-Turc
1773–1774	Răscoala lui Pugaciov
1783	Anexarea Crimeii
1785	Carta Nobilimii
1787–1792	Războiul Ruso-Turc
1788–1790	Războiul Ruso-Suedez
1796	Moartea Ecaterinei cea Mare

5. *Un pas imperial*, gravură satirică englezească (1791) (© The Trustees of the British Museum).

CARICATURIȘTII ENGLEZI NU PREA ARĂTAU COMPASIUNE CÂND PARODIAU FIGURILE PUBLICE ALE ZILEI, dar, deşi nu este o reprezentare prea flatantă a împărătesei ruse Ecaterina II – Ecaterina cea Mare –, reprezintă, în multe privinţe, o marcă a noului statut al Rusiei. Pentru a scoate în evidenţă ambiţiile ei de a provoca Imperiul Otoman, aici este reprezentată trecând dintr-un singur pas din Rusia la Constantinopol, în timp ce sub ea conducătorii spirituali şi seculari ai Europei îşi exprimă admiraţia obscenă. „Nu am mai văzut niciodată aşa ceva“, spune Ludovic XVI al Franţei, şi „Ce expansiune prodigioasă“, se extaziază George III al Angliei. Sultanul otoman suspină: „Întreaga armată turcă nu ar putea să o satisfacă“.

Lăsând deoparte aluziile ieftine la apetitul ei sexual (în mare măsură mitic), demn de interes este mai întâi faptul că Ecaterina este reprezentată nu ca vreun exotic monarh asiatic, dar ca unul în întregime european, o încununare a procesului început de Petru pentru a aduce Rusia înapoi în

Occident. În al doilea rând, deşi Rusia nu a reuşit niciodată să cucerească Constantinopolul, în teorie era un plan considerat în întregime posibil. Rusia nu mai era o țară îndepărtată și cu semnificație neglijabilă, ci parte a familiei de națiuni europene puse pe harță.

La urma urmei, Ecaterina cea Mare (1762–1796) a făcut mai mult decât să modeleze Rusia secolului al XVIII-lea, ea a modelat de asemenea imaginea şi locul acesteia în lume. În această privință, a fost în multe feluri ceea ce numim astăzi o maestră în intrigi. A mărit și a făcut mai atrăgător Palatul de Iarnă din Sankt Petersburg, care rivaliza în grandoare cu Versailles, palatul monarhilor francezi. A corespondat intens cu filozofii epocii, mai ales cu Voltaire, chiar dacă îi ținea la distanță sigură ca să nu vadă cât de multe dintre afirmațiile ei despre Rusia erau simple exagerări. Într-o vreme în care țara era stoarsă pentru a susține războiul împotriva otomanilor, ea îi scria lui Voltaire: „Dările noastre sunt foarte mici, nu există țăran în Rusia care să nu mănânce pui după pofta inimii“. A fost cu adevărat o reformatoare și a dorit să aducă țării sale cultură și literatură, strategii progresiste și legi bune. Ecaterina a fost întruchiparea acelui ideal european al secolului al XVIII-lea, „despotul luminat“, antrenând țările în viitor prin puterea pe care o moșteniseră din trecut.

Este însă incontestabil că pe măsură ce încerca să transforme Rusia într-o națiune europeană, provoca mai multe contradicții, unele inevitabile. Epoca de aur a Ecaterinei nu a reușit să dovedească nimic în multe privințe; era de fapt din alamă aurită și a pus un strat subțire de cultură europeană peste o națiune care rămăsese în urmă și era departe de curțile domnitoare, fabricile, șantierele navale și universitățile Occidentului. Se spune că unul dintre favoriții ei, Grigori Potemkin, construise pentru vizita Ecaterinei sate false pentru a da impresia de bogăție și bucurie[8]. Este probabil un fel de fabulă, până la urmă, Rusia iluminismului Ecaterinei era un „stat al lui Potemkin“, încercând din răsputeri să convingă pe toată lumea – și pe sine – că era ceva care de fapt nu exista. Va fi nevoie de un arivist corsican, un artilerist, pentru a desființa cu adevărat multe dintre miturile Rusiei din secolul al XVIII-lea, în momentul în care Napoleon a pătruns în Europa și pe teritoriile sale.

În mod fundamental, la urma urmei, țara era încă împotmolită în Evul

Mediu din punct de vedere social şi economic. Majoritatea covârşitoare a populaţiei era formată din ţărani, cei mai mulţi fiind iobagi care lucrau pământul deţinut de stat, boieri sau biserică. Acest lucru nu se va schimba aproape deloc de-a lungul secolului: 97 % dintre ei trăiau în zonele rurale în 1724, 96 % în 1796. Iobagii erau bunuri care puteau fi vândute ori transferate oriunde în ţară ca unităţi familiale şi nu puteau avea nici o pretenţie asupra pământului pe care îl lucrau. Deşi s-au făcut unele încercări de a introduce metode vestice de cultivare a pământului, acestea nu au contat prea mult, uneori pentru că nu o permiteau solul neroditor şi clima dură, dar adesea din lipsa priceperii şi a instruirii, a investiţiilor de capital şi a interesului, aşa că productivitatea agricolă era încă la nivel medieval.

Comerţul intern şi internaţional s-a dezvoltat, mai ales pe măsură ce Rusia a câştigat porturi la Marea Baltică şi Marea Neagră, şi odată cu acesta a început să apară o clasă mercantilă, foarte redusă numeric. Negustorii ţărani se ocupau mai ales de comerţul pe o scară mult mai mică, iar străinii şi nobilii de restul. Statul s-a aflat într-o permanentă criză financiară în timpul acestui secol, colectarea impozitelor nu a ţinut niciodată pasul cu cheltuielile destinate războaielor, proiectelor de construire de edificii prestigioase şi curţii imperiale, şi a trebuit să umple golul cu bilete la ordin şi tipărirea de bani. În timp ce birocraţii statului şi nobilii bogaţi erau instruiţi şi începeau să fie expuşi de asemenea la modul de viaţă al străinilor, mulţi dintre nobilii rurali adesea nu ştiau să scrie sau să citească. Nu aceasta era ţara pe care Ecaterina cea Mare voia s-o prezinte Occidentului.

VREMEA ÎMPĂRĂTESELOR

Rusia, prin tradiţie misogină, a fost nevoită să se obişnuiască să aibă femei pe tron. Atunci când Petru a murit în 1725, pe de o parte a stabilit principiul că un ţar putea să-şi numească succesorul (din familia proprie), iar pe de altă parte nu a reuşit de fapt să numească pe cineva. El o proclamase deja ţarină pe a doua soţie, Ecaterina, dar este discutabil dacă ea ar fi putut să ia pur şi simplu puterea pe această bază. În schimb, a fost considerată o marionetă potrivită de o cabală de personaje care se ridicaseră în timpul

domniei lui Petru, conduse de inteligentul, dar foarte coruptul prinţ Aleksandr Menşikov. Apelând la regimentele de gardă – care nu pentru prima oară s-au dovedit a fi creatoare de regi sau, în acest caz, creatoare de împărătească – au aşezat-o pe tron, sub numele de Ecaterina I (1725–1727) în urma unui veritabil *coup d'état*[9], temându-se că altfel tradiţionaliştii din vechile familii boiereşti se vor întoarce pur şi simplu la putere.

Ea avea două fete, dar Rusia nu era pregătită pentru o descendenţă matriliniară şi, prin urmare, Ecaterina a fost nevoită să accepte numirea ca moştenitor al său a singurului nepot pe linie masculină al lui Petru I. Atunci când a murit, în 1727, Petru II (1727–1730), care avea 12 ani, a fost încoronat cum se cuvine, atotprezentul prinţ Menşikov fiind regent. Soarta însă nu părea dispusă să tolereze acest sexism şi el a murit trei ani mai târziu, fără urmaşi bărbaţi. Următorul în linie succesorală a trebuit să fie găsit dintre copiii lui Ivan V, asociatul lui Petru la domnie, şi asta însemna fie fiica cea mare, Ecaterina, fie sora ei mai mică, Anna. Le plăcea sau nu, ruşii urmau să aibă o altă împărătească.

Ecaterina era mai mare, dar era căsătorită cu un german, Karl Leopold von Mecklenburg-Schwerin, de care boierii se temeau că va încerca să îşi exercite influenţa asupra Rusiei dacă soţia lui devenea ţarină. Prin urmare, Consiliul Privat Suprem, instituţia care înlocuise Duma boierilor, a optat pentru văduva Anna. Însă, ca în cazul Ecaterinei, intenţia era ca ea să fie o marionetă. Prinţul Dmitri Goliţîn, preşedintele Consiliului, i-a prezentat un set de „Condiţii" pe care trebuia să le accepte. Au descoperit că era mai uşor să ceară supunere decât să o impună. Odată încoronată, Anna (1730–1740) a rupt în bucăţi „Condiţiile" şi i-a demis pe membrii Consiliului, înlocuindu-i cu alţii, mai dispuşi să asculte. Goliţîn a sfârşit prin a muri în închisoare şi, deşi de atunci a fost considerat bărbatul care încercase să impună domnia constituţională în Rusia, ne putem întreba dacă voia cu adevărat să o facă din principiu ori pur şi simplu pentru că el considera că era şansa lui de a fi eminenţa cenuşie din spatele tronului.

Zece ani mai târziu, simţind că i se apropie sfârşitul, Anna l-a numit moştenitor pe nepotul ei în vârstă de două luni, un alt Ivan, şi ca regent pe iubitul ei german, Ernst Biron. Era o încercare de a-i asigura lui Ivan V descendenţa şi, de asemenea, viitorul lui Biron. Ea nu fusese însă niciodată

o figură populară, iar tendința ei de a aduce la curte rude și prieteni germani îndepărtase populația și boierii deopotrivă. Ivan VI (1740–1741) a fost încoronat, dar peste trei săptămâni Biron a fost exilat în Siberia și, la numai treisprezece luni de la încoronare, ghinionistul țar-copil și familia lui au fost întemnițați într-o fortăreață din Letonia controlată de Rusia după lovitura de stat a Elisabetei, fiica lui Petru. Ivan V și Petru reușiseră să coexiste ca monarhi, însă descendenții lor păreau să fie pentru totdeauna în război.

Energică, inteligentă și fermecătoare, Elisabeta câștigase de partea ei regimentul de elită Preobrajenski și, în 1741, acesta a pus stăpânire, în numele ei, pe Palatul de Iarnă, pe Ivan și pe tron într-o singură noapte fără vărsare de sânge. Împărăteasa Elisabeta (1741–1762), în vârstă de 33 de ani, a introdus o eră a eleganței, extravaganței și diplomației. Rusia a devenit și mai prezentă ca mare putere europeană. S-a pus capăt unui război cu Suedia, Rusia alipind sudul Finlandei, în vreme ce a devenit un jucător important în Războiul de Șapte Ani (1756–1763) împotriva unei Prusii în ascensiune. În 1762, Frederic cel Mare al Prusiei era pe punctul de a fi învins, când a venit vestea că Elisabeta murise. Fără copii și fiind capabilă de orice pentru a-i păstra pe descendenții lui Petru cel Mare pe tron, singurul moștenitor pe care a putut să îl aleagă a fost nepotul ei, Peter von Holstein-Gottorp[10]. De origine germană, chiar dacă Elisabeta încercase să se asigure că primește o educație rusească, cu cicatrice lăsate de variolă și obsedat de soldățeii de plumb, Petru III (1762) a domnit numai 186 de zile. Cu toate acestea, urcarea lui pe tron a deschis decisiv ușa Palatului de Iarnă pentru soția lui, prințesa Sophie von Anhalt-Zerbst, care va fi cunoscută în istorie sub numele de împărăteasa Ecaterina cea Mare.

DE LA SOPHIE LA ECATERINA

Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst-Dornburg se născuse într-o familie de aristocrați prusaci, cu relații considerabile, dar cu o avere relativ mică. Așa cum era soarta fetelor în asemenea circumstanțe, toată lumea se aștepta ca ea să fie măritată pentru binele familiei, fără a se ține seama de propriile înclinații. Cu siguranță, alegerea vărului ei de-al doilea, Peter von Holstein-Gottorp, se datora în întregime politicii și deloc afecțiunii. Mătușa

lui Peter, țarina Elisabeta, era nerăbdătoare să construiască legături cu Prusia, iar mama Sophiei, ambițioasă, manipulatoare, era entuziasmată de perspectiva unei fiice pe tronul Rusiei și de șansa de a spiona pentru Frederic II al Prusiei (ea a fost, în cele din urmă, alungată din țară chiar din acest motiv).

La vârsta de 15 ani, Sophie a plecat în Rusia. A găsit acolo un Petru insuportabil, însă nu avea de ales în legătură cu asta, nici nu știa nimic despre oportunitățile aflate în fața unei tinere prințese prusace altfel sărace. Nu a fost rău deloc că Elisabeta a îndrăgit-o în mod clar. În stilul înflăcărat caracteristic, Sophie s-a apucat să învețe limba rusă, a fost botezată în religia ortodoxă cu numele rusesc Ecaterina și s-a căsătorit cu Petru în 1745.

Petru nu s-a dovedit mai grozav după ce s-au cunoscut mai bine și cei doi au dus vieți în mare parte separate, având fiecare amanți și urmărindu-și propriile interese. Lui Petru îi plăcea să se joace atât cu soldații de plumb, cât și cu cei adevărați, supunându-i dimineața pe slujitori la exerciții elaborate și solicitante. Exuberanta și inteligenta Ecaterina, dimpotrivă, a cochetat în mod activ cu foarte importantele regimente de gardă. Când Petru III a urcat pe tron în 1762, a reușit în scurtă vreme să se facă și mai nepopular, mai ales retrăgându-se prematur din războiul cu Prusia (era un mare admirator al lui Frederic cel Mare, pe care îl numea „maestrul meu“).

Ca o ironie a sorții, țarina germană Ecaterina părea mai loială decât țarul cu sânge rusesc Petru. După ce îndurase șaptesprezece ani de mariaj cu acest bărbat, era cât se poate de clar pregătită să profite de ocazia de a scăpa de el și de a-i lua locul. În timp ce el își petrecea timpul cu rudele la proprietatea lui de la țară, Ecaterina se afla la Sankt Petersburg, complotând. Magnifică în uniforma de gardă, ea a inspectat regimentele Izmailovski și Semionovski și a apelat la sprijinul lor. Avea biserica alături de ea, avea persoane importante din guvern alături de ea și avea regimentele de gardă. Petru a fost arestat și obligat să abdice, iar la puțin timp a fost ucis; Ecaterina II (1762–1796) era împărătească.

Ca de obicei, s-a recurs la istorie, tradiție și ritual pentru a justifica pragmatismul politic. Din fericire, putea fi trasată în genealogia Ecaterinei o slabă legătură cu dinastia Rurikizilor, iar exemplul Ecaterinei I, care îi

succedase lui Petru cel Mare, deşi discutabil la timpul respectiv, a fost acum considerat un precedent. Deşi se va vorbi ocazional de conspiraţii – şi vor exista ameninţări mai serioase din partea unor răscoale ţărăneşti – Ecaterina va rămâne ferm la putere până la moartea ei.

Educată, inteligentă şi provenind din nobilimea europeană mult mai cosmopolită, ea s-a angajat să facă reforme pentru a ridica Rusia la nivelul Occidentului. Dacă Petru cel Mare se concentrase în mod serios asupra armatei şi asupra măsurilor de construire a statului pe care le cerea aceasta, reformele ei au fost culturale şi intelectuale, ca şi programele care decurgeau din acestea. În Europa era epoca „despotismului luminat“, a conducătorilor autocraţi care pretindeau că se inspiră din valorile Iluminismului: raţiune, ştiinţă, libertate şi toleranţă, şi că domnesc în interesul poporului lor. Adesea, acesta s-a dovedit de fapt mai degrabă despotism decât iluminare şi însăşi Ecaterina a spus: „Voi fi autocrată: aceasta este meseria mea“.

Cu toate acestea, entuziasmul manifestat în a se prezenta pe ea şi ţara ei ca o putere europeană, în avangarda Iluminismului, este evident. Moda şi cultura occidentală au devenit de rigoare la petrecerile şi serbările extrem de somptuoase (în 1795, mai mult de a opta parte din totalul bugetului de stat era destinată cheltuielilor de la curte). Însă doar faptul că a angajat constructori de nave olandezi şi englezi nu a modernizat Rusia peste noapte, nici corespondenţa cu filozofii europeni şi cumpărarea de colecţii de artă vestice nu au remodelat naţiunea. Pentru a fi sinceri, reputaţia ei nu a fost legată prea mult de ceea ce a făcut, ci de ceea ce a scris şi de ceea ce au scris alţii despre ea.

ILUMINISM LIPSIT DE CONŢINUT?

Asta nu înseamnă că Ecaterina nu a făcut nimic. Mai degrabă opusul: a fost o perioadă de considerabil progres şi de schimbare. Cărţi străine altădată interzise ori ignorate au fost traduse şi a fost introdusă vaccinarea împotriva variolei, deşi mulţi s-au declarat nemulţumiţi. A adoptat toleranţa religioasă (în acelaşi timp confiscând ultimele pământuri ale bisericii) şi a pus capăt folosirii torturii (în teorie). Deşi grandioasele planuri de a oferi educaţie

universală, în mod predictibil, nu au avut nici un rezultat – nu în ultimul rând pentru că țăranii nu vedeau ce rost are aceasta – în timpul domniei sale s-au dezvoltat școlile și universitățile, în care au fost admise și câteva femei.

Programelor ei le lipsea însă ceva esențial. Părea să creadă cu adevărat în importanța libertății și legii, care, pentru a fi semnificative, trebuiau să impună constrângeri statului și monarhului. Dar ea era și un autocrat nedisimulat, care nu dorea să tolereze protestele sau opiniile separate. Era oare serioasă când vorbea despre legalitate și reformă, sau doar juca un rol? În 1766, de exemplu, a convocat o Comisie Legislativă care urma să fie alcătuită din reprezentanți ai aristocrației, micii nobilimi, orășenilor, țăranilor statului[11] și cazacilor – nu și ai iobagilor – pentru a întocmi un nou cod de legi. Li s-a prezentat așa-numitul *Nakaz* al Ecaterinei, „Instrucțiunea“, care avea 22 de capitole și expunea principiile pe care țarina dorea să le conțină acest cod. Lucrase la acest document timp de aproape doi ani și, deși copiase foarte mult, uneori cuvânt cu cuvânt, din filozoful francez Montesquieu, juristul italian Cesare Beccaria și alți gânditori europeni, acesta era un tratat impresionant și avansat, care îmbina un devotament total față de absolutism cu noțiuni progresiste de egalitate și legalitate.

Cu toate acestea, atunci când comisia s-a întâlnit în anul următor, a devenit clar că această adunare ce reunea la întâmplare boieri și burghezi, soldați și moșieri, funcționari și cazaci, era necalificată, dezbinată și nesigură de mandatul ei. Membrii comisiei s-au întâlnit de 203 ori și au discutat de toate, de la privilegiile nobililor la drepturile negustorilor, dar nu a reușit să ajungă la nici o concluzie sau să facă o singură recomandare. În cele din urmă, după izbucnirea Războiului Ruso-Turc în 1768, a fost suspendată și nu a mai fost convocată niciodată.

Înseamnă însă asta că era cu totul inutilă, nimic mai mult decât un exercițiu de constituționalism superficial? Nu în totalitate. În primul rând, Ecaterina nu poate fi în întregime blamată pentru neputința comisiei. A fost un experiment de consultare și în același timp o ocazie de a vedea dacă exista un consens în țară. (Nu exista.) I-a oferit de asemenea țarinei noi perspective asupra priorităților și preocupărilor unor grupuri sociale care

altfel îşi făceau auzite destul de rar opiniile, opinii care şi-au făcut loc în mod indirect în mare parte din viitoarea legislaţie. A implicat de asemenea reprezentanţi ai micii nobilimi rurale, care adesea nu se îndepărtau de moşiile lor decât când erau chemaţi la război. Asta le-a reamintit boierilor (termenul care denumea aristocraţii mai puternici a persistat) că existau baze alternative de putere la care Ecaterina putea apela.

PUTERE ŞI ŢEL

La urma urmei, în spatele retoricii grandioase despre egalitarism se afla o importantă renegociere a puterii între stat şi o aristocraţie care încă domina armata, administraţia civilă şi zona rurală. Nu erau investitori bogaţi, cu capital şi acţiuni, nici nu erau toţi în slujba guvernului. Mai degrabă, averea lor se baza încă pe pământ, pe ţăranii şi iobagii care îl lucrau şi, prin urmare, iobagii trebuiau să rămână iobagi. Ca împărătească, Ecaterina însăşi deţinea o jumătate de milion dintre ei, iar statul alte 2,8 milioane. Le-a dat mai multe drepturi de a înainta petiţii către guvernatorii locali dacă stăpânii lor îi maltratau, dar în acelaşi timp le-a acordat proprietarilor de pământ dreptul de a-i exila pe iobagi în Siberia; au câştigat ceva, fără îndoială au pierdut mai mult.

În domnia lui care s-a sfârşit cât ai clipi din ochi, Petru III promulgase o mulţime de noi legi şi decrete, inclusiv „Manifestul libertăţii nobilimii“, care ulterior a făcut să dispară o parte dintre obligaţiile nobilimii de slujire a statului. Aşa cum spunea el, „nici un nobil rus nu va fi vreodată forţat să slujească împotriva voinţei lui; nici vreunul dintre departamentele administrative ale Noastre nu îi va folosi, cu excepţia unor cazuri de urgenţă, şi atunci numai dacă Noi personal îi vom convoca“. Un cinic ar putea sugera că un om slab, într-o poziţie slabă, încercase să cumpere susţinerea aristocraţiei ruse. În orice caz, Ecaterina – fără îndoială, de asemenea conştientă că un monarh ajuns la putere printr-o lovitură de stat putea fi la fel de uşor detronat de o altă lovitură de stat – a continuat această demontare a serviciilor publice iniţiată de Petru.

În anul 1785, ea a mers mai departe, promulgând „Carta nobilimii“. Aceasta confirma scutiri de la slujirea obligatorie a statului şi de la

impozitare, extinzând drepturile asupra iobagilor şi drepturile ereditare depline la toate moşiile. Nobilimii i s-a acordat de asemenea dreptul de a avea o adunare proprie în fiecare *gubernie* (provincie). În multe privinţe, era clasic pentru Ecaterina: recrutare sub acoperirea concesiei. În mod clar, ea a reuşit să îşi dea seama că una dintre problemele imperiului o reprezenta tocmai faptul că era prea concentrat asupra monarhului. Ea nu dorea să slăbească autocraţia, ci să o facă mai receptivă şi prin urmare mai puternică prin crearea unor instituţii intermediare care să se ocupe mai mult de guvernarea de zi cu zi, în loc să ceară ca totul să fie condus fie de la Sankt Petersburg, fie prin intermediul unor guvernatori numiţi individual, cu toate tentaţiile lor pentru corupţie şi lene. Chiar în acelaşi an, ea a acordat de asemenea charte oraşelor, construind acolo structuri ale guvernării locale.

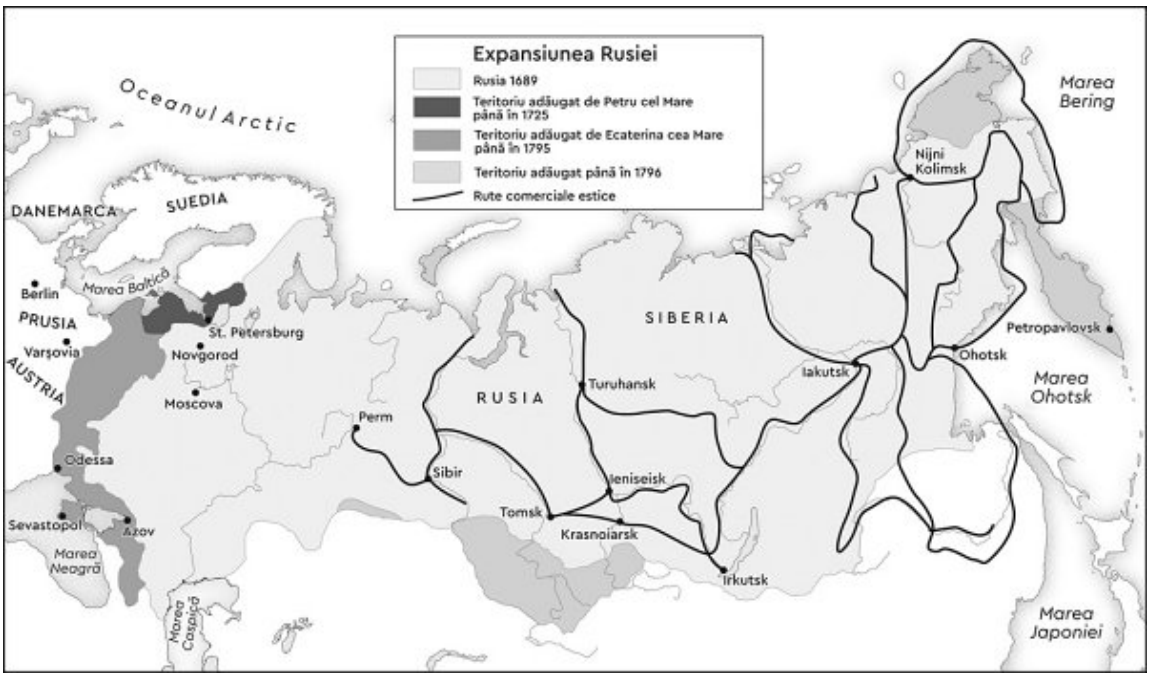

În multe privinţe, asta a fost important în legătură cu era de reforme a Ecaterinei. Nu zadarnica şi insipida corespondenţă, nici promisiunile lipsite de conţinut despre valorile Iluminismului. Poate că Ecaterinei îi displăcea pedeapsa cu moartea, dar a închis ochii atunci când fratele unuia dintre favoriţii ei l-a ucis pe Petru III, ca şi atunci când Emelian Pugaciov, conducătorul celei mai mari răscoale din istoria Rusiei – şi care, evocându-i pe falşii Dmitri din trecut, a pretins că este Petru III –, a fost decapitat şi

tăiat în bucăţi în Moscova în 1775.

Politica ei externă a fost la fel de pragmatică, chiar dacă întotdeauna învăluită într-o retorică potrivită, aproape apologetică: „Nu am nici un mijloc de a-mi apăra hotarele, în afară de a le extinde“, pretindea ea. A făcut cu siguranţă asta, iar teritoriul Rusiei s-a mărit cu mai bine de o jumătate de milion de kilometri pătraţi în timpul domniei sale. A purtat un război agresiv împotriva Republicii celor două naţiuni Polonia–Lituania, luând parte la cele trei împărţiri în urma cărora Rusia a primit Lituania şi cea mai mare parte a Poloniei de est. Otomanii au fost însă o ţintă specială, căci Ecaterina a văzut mari oportunităţi pentru Rusia în sud. Nu a făcut niciodată acel „pas imperial“ spre Constantinopol, dar i-a învins pe turci în războaiele din 1768–1774 şi 1787–1792. Ca rezultat, a dobândit sudul Ucrainei şi, cu o mişcare care va avea repercusiuni istorice în secolul XXI, a anexat în 1783 Crimeea dependentă de Imperiul Otoman.

În adâncul sufletului, „despotul luminat“ Ecaterina era mai mult despot decât luminat. Cuvintele ei din *Nakaz* nu erau deloc ambigue: „Suveranul este absolut; căci nu există nici o altă autoritate în afara celei care îşi are centrul în persoana sa unică şi care poate acţiona cu o vigoare proporţională cu extinderea unui astfel de vast dominion… Orice altă formă de guvernare, de orice fel, nu numai că va aduce prejudicii Rusiei, dar chiar se va dovedi întreaga ei ruină“. Însă a fost un despot inteligent, care a înţeles că vechile moduri de a conduce Rusia erau tot mai demodate. Împărăteasa mereu demnă de a fi citată spunea: „Bate un vânt puternic, şi asta fie îţi oferă imaginaţie, fie îţi dă o durere de cap“. Fără îndoială, ea nu a venit cu răspunsuri în legătură cu modul în care se putea schimba Rusia, dar a început să pună întrebarea.

DUPĂ ECATERINA

Ecaterina a murit de moarte naturală în 1796 şi fiul ei Pavel I (1796–1801) i-a succedat la tron. Bârfitorii au pus sub semnul întrebării dacă era cu adevărat fiul lui Petru III, iar Ecaterina nu a avut prea mult timp să se ocupe de el în timpul copilăriei şi adolescenţei. De fapt, ea intenţiona să îi ignore cu totul dreptul de succesiune şi să-l declare pe fiul lui, Alexandru,

moştenitor al tronului. Domnia lui Pavel a fost umbrită de personalitatea şi legenda Ecaterinei. În ceea ce poate părea propria formă de rebeliune adolescentină – deşi avea 42 de ani când a fost încoronat –, el s-a opus educației care era destinată să-l modeleze ca perfect reformator al Iluminismului şi a adoptat în schimb un conservatorism inflexibil şi autoritar.

A promulgat în grabă așa-numitele Legi ale lui Pavel, care stabileau ca de atunci înainte tronul să fie ocupat numai de următorul moştenitor bărbat în linie succesorală: nu vor mai fi împărătese, nici pericolul ca cineva să afle că propriul fiu a fost numit succesor în locul lor. Nu a făcut nici un secret din dispreţul faţă de aristocrație, copleşind cu atenții o mână de prieteni şi tratând restul cu dispreț. Ca şi tatăl său, era pasionat de armată, dar ca şi tatăl său înțelegea prea puțin ce înseamnă cu adevărat comanda şi îşi îngăduia plăcerea paradelor şi deciziilor detaliate despre noile uniforme.

Starea în care se afla armata Rusiei avea însă importanță. Era epoca Revoluției Franceze şi, fiind atât un autocrat convins, cât şi un om cu aplecări mistice (în 1798 a fost ales Mare Maestru al Ordinului Suveran al Cavalerilor Sfântului Ioan de Ierusalim, de Rhodos şi de Malta), s-a gândit la aceasta în termenii unei cruciade împotriva anarhiei. În 1799, Rusia s-a alăturat Austriei, Turciei, Marii Britanii şi Neapolelui, declarând război Franței. Coaliția s-a destrămat şi, după ce Napoleon a devenit prim-consul în 1799, Pavel a început să vorbească despre o posibilă alianță cu Franța împotriva Imperiului Otoman. Şi-a făcut chiar planuri să trimită o armată în direcția Indiei britanice: aristocrația din Rusia a avut impresia că dorea să cucerească lumea.

Devenise periculos, într-o vreme periculoasă şi în ochii unor oameni periculoşi. În 1801, câțiva ofițeri destituiți au năvălit în dormitorul lui şi au încercat să îl facă să semneze un act de abdicare. A rezistat şi a fost strangulat. Ştia oare fiul său mai mare, Alexandru, în vârstă de 23 de ani, că urma să se întâmple așa ceva? Tot ce ştim este că nu i-a pedepsit niciodată pe asasini. În esență, cunoaştem multe despre ce a făcut şi a spus țarul Alexandru I (1801–1825), însă este frustrant de greu să înțelegi şi să accepți ce era. Liberal? Conservator? Unul dintre mentorii săi, Mihail Speranski, spunea despre el că este „prea slab pentru a conduce şi prea puternic pentru

a fi condus“. În multe privinţe însă, poate că asta nu a contat, pentru că domnia lui a fost dominată de războiul cu Franţa, în care Moscova a fost incendiată, soldaţii ruşi au ajuns la Paris, iar lumea s-a schimbat.

În cele din urmă, ţara a fost nevoită să se afle faţă în faţă cu provocarea reformei. Petru cel Mare încercase să forţeze modernizarea de sus în jos şi făcuse ceva progrese, dar nu suficiente. Ecaterina cea Mare încercase să inspire modernizarea de sus în jos şi făcuse ceva progrese, dar nu suficiente. Începea să devină clar că adevărata schimbare trebuia să vină de jos, iar asta se va dovedi o perspectivă înspăimântătoare pentru unii, o oportunitate stimulatoare pentru alţii. Cuvintele cu care începea primul capitol din *Nakazul* Ecaterinei erau următoarele: „Rusia este un stat european“. Dar într-una dintre scrisorile ei către scriitorul şi filozoful francez Denis Diderot, scria: „Voi, filozofii, sunteţi oameni norocoşi. Scrieţi pe hârtie, iar hârtia este răbdătoare. Eu, nefericita, împărătească cum sunt, scriu pe pielea sensibilă a unor fiinţe umane“. Venise vremea să se vadă dacă ruşii puteau mai mult, nu numai să se îmbrace în haine europene la modă ori să înveţe să citească cărţi europene şi să admire arta europeană. Se punea, în schimb, întrebarea: puteau avea o identitate europeană – definită în termeni de cultură şi valori, ca şi de tehnologie şi meşteşuguri – scrisă pe pielea lor şi înlăuntrul lor?

Nu contează poveştile pe care Rusia le spunea restului lumii, ilustrate perfect în acele *belles lettres*[12] pe care le trimitea Ecaterina filozofilor din Occident. Adevărata întrebare ar fi ce poveşti vor spune ruşii înşişi despre ei. Petru şi Ecaterina s-au gândit să creeze poveşti care plasau Rusia în Europa, fără să se gândească neapărat şi cu adevărat la ce însemna asta. De asemenea, spuseseră această poveste străinilor şi elitelor. Înceata răspândire a educaţiei şi alfabetizării, apariţia unei clase de mijloc adesea căutându-şi locul în lume, influenţele de la Revoluţia Franceză la marxism, toate acestea vor juca de asemenea un rol în a asigura faptul că secolul al XIX-lea va fi unul în care identitatea Rusiei va fi contestată mai viguros şi de mai mulţi actori decât oricând înainte.

Bibliografie suplimentară: Cartea lui Robert K. Massie, *Catherine the Great* (Head of Zeus, 2012), este o biografie masivă, un adevărat reper, deşi lucrarea lui Simon Sebag Montefiore, *Catherine the Great and Potemkin:*

The Imperial Love Affair (Weidenfeld & Nicolson, 2016), este mult mai uşor de citit. Dacă doriţi să citiţi corespondenţa ei, *Catherine the Great: Selected Letters* (Oxford University Press, 2018), traducere de Andrew Kahn şi Kelsey Rubin-Detlev, este o colecţie bună, şi există de asemenea *Memoirs of Catherine the Great* (Modern Library, 2006).

Note

8. Se spune că Potemkin a poruncit să fie construite în sate case cu faţade din carton cu ocazia vizitei ţarinei în Crimeea (1787), dar se pare că întreaga poveste a fost inventată de cei care voiau să-l discrediteze pe Grigori Potemkin.

9. „Lovitură de stat“ – în limba franceză în original.

10. Peter era fiul lui Carl Frederick, duce de Holstein-Gottorp (nepot al lui Carol XII al Suediei), şi al Annei Petrovna (fiica ţarului Petru cel Mare). Mama lui a murit la scurt timp după naştere şi, la 11 ani (în 1739), a rămas şi fără tată. După ce a devenit ţarină, Elisabeta, mătuşa lui, fiica mai mică a lui Petru I, l-a adus în Rusia, proclamându-l moştenitor în toamna anului 1742.

11. Categorie de ţărani înfiinţată printr-un ucaz al ţarului Petru cel Mare. Ţăranii statului erau oameni liberi, deşi legaţi de pământ. Au fost eliberaţi în 1886.

12. „Scrisori frumoase“ – în limba franceză în original.

6. „ORTODOXIE. AUTOCRAȚIE. NAȚIONALITATE“

CRONOLOGIE

1812	Napoleon invadează Rusia
1826–1828	Războiul Ruso-Persan
1828–1829	Războiul Ruso-Turc
1853–1856	Războiul Crimeii
1855	Moartea lui Nicolae I
1861	Emanciparea iobagilor
1881	Asasinarea lui Alexandru II
1904–1905	Războiul Ruso-Japonez
1905	Revoluţia din 1905

6. Catedrala Hristos Mântuitorul, Moscova (© Mark Galeotti).

VĂZUTĂ DINSPRE KREMLIN, CATEDRALA HRISTOS MÂNTUITORUL, cu ziduri albe şi cupole aurite, a fost concepută încă de la început de Alexandru I pentru a celebra victoria Rusiei asupra lui Napoleon. Trebuia să fie o structură neoclasică, reflectând stilul dominant în acea epocă în Occident. Locul original s-a dovedit însă nepotrivit, aşa că fratele lui, Nicolae I, a poruncit ca biserica să fie construită unde se află acum, dar el a preferat un stil mai tradiţional, evocând obiceiurile ruseşti şi splendoarea Hagiei Sophia din Constantinopol. Structura exterioară a fost terminată în timpul domniei ţarului Alexandru II, care a ignorat în mare măsură proiectul, iar catedrala a fost până la urmă sfinţită în 1883, în ajunul încoronării lui Alexandru III. Ulterior, Stalin a dinamitat-o şi a fost reconstruită în anii ’90, în mare măsură după planul original al lui Nicolae. Din granit, marmură şi 20 de tone de aur, biserica este o metaforă a schimbărilor în politică şi priorităţi de-a lungul anilor. Alexandru I a dorit să arate că Rusia era suficient de bogată şi suficient de europeană pentru a fi în

stare să construiască un edificiu impunător care să corespundă gusturilor epocii. Nicolae I a vrut să demonstreze că Rusia nu avea nevoie să țină pasul cu vecinii și putea să adere ferm la stilurile tradiționale și la estetica imperială. Alexandru II era ocupat și nu era neapărat interesat de biserici, ci mai degrabă de fabrici, judecătorii și școli.

Oare Rusia trebuia doar să încerce să arate ca egala unei puteri occidentale, fără a încerca de fapt să fie una? Oare trebuia să rămână pe propriul drum? Trebuia oare să încerce și să înțeleagă esența modernizării, nu numai aparențele? Invazia lui Napoleon din 1812 a fost înfrântă prin mijloace logistice și demografice, dar Rusia s-a convins că abilitatea de a face față atacului lui și de a porni contraofensiva a dovedit că era mai puternică decât presupuseseră toți ceilalți. A fost o scuză perfectă pentru a justifica amânarea modernizării sociale, politice și economice de care Rusia avea urgent nevoie. Orice reforme ar aduce inevitabil cu ele nesiguranță și agitație, până la urmă, așa cum o va demonstra domnia lui Alexandru II.

Secolul al XIX-lea a fost, așadar, unul al miturilor concurente, fiecare dintre ele legând în mod direct Rusia de Europa. Pentru reformatori, era nevoie să fie mai occidentală. Pentru conservatori, Rusia trebuia să respingă Occidentul, de teamă să nu se dezlănțuie haosul. Între timp, revoluționarii priveau tot mai mult la ideologiile elaborate din Europa și vedeau în ele soluții magice care puteau cumva să ajute Rusia să ajungă în fruntea popoarelor avansate din punct de vedere social și economic din Occident. Nedorind să accepte schimbările care remodelau fața Europei, nedorind să accepte excluderea din Europa, Rusia era dezbinată de contradicțiile din poveștile pe care și le spunea despre sine.

GENERALUL IARNĂ ȘI MAICA RUSIA

Mare parte din Rusia secolului al XIX-lea va fi definită de hotărârea lui Napoleon de a o invada în 1812. Războiul care a urmat – pe care rușii l-au numit „Războiul Patriotic“ – a fost unul teribil pentru ei și, în consecință, victoria care a urmat a fost una transformatoare. Alexandru I (1801–1825), țarul despre care unul dintre contemporani spunea că „bătea în fiecare ușă, cum se spune, neștiind ce vrea“, se întorsese mai întâi împotriva Franței,

apoi i se alăturase, într-o alianţă cu inconveniente, la care a renunţat în 1810, căci Napoleon nu a reuşit să îşi ţină promisiunile de a ajuta Rusia împotriva otomanilor. Împăratul francez era un bărbat care nu se putea opri, din motive personale sau politice, aşa că în 1812, într-un dezastruos act de mândrie excesivă, a condus *la Grande Armée*[13], cea mai mare forţă expediţionară pe care o văzuse vreodată lumea, în Rusia. Era timpul, ar fi spus Napoleon, „să se termine odată pentru totdeauna cu aceşti barbari din nord“, care „trebuie să fie împinşi înapoi în ţinutul lor îngheţat, în aşa fel încât în următorii 25 de ani să nu mai vină să se ocupe de afacerile Europei civilizate“.

Armata lui Napoleon, alcătuită din veterani francezi, lăncieri polonezi, puşcaşi austrieci şi trăgători de elită piemontezi, va fi zdrobită în Rusia. În parte asta s-a întâmplat graţie rezistenţei încăpăţânate a ruşilor, dar şi mulţumită aliatului tradiţional al ţării, „Generalul Iarnă“, ca şi întinderii teritoriului Maicii Rusia. Confruntat cu un inamic capabil şi dornic să profite din plin de profunzimea strategică şi care s-a retras din faţa lui, arzând recoltele şi otrăvind fântânile în urma lui, Napoleon s-a înfuriat tot mai tare pentru că ruşii pur şi simplu nu doreau să joace după regulile lui. În cele din urmă, la Borodino, ruşii s-au oprit şi au luptat, pierzând probabil o treime din armata lor în faţa barajelor nimicitoare de artilerie în cea mai sângeroasă bătălie din războaiele napoleoniene. S-au retras totuşi în ordine. Ruşii chiar au abandonat Moscova, dar au refuzat să se predea.

Napoleon a rămas în Moscova o lună întreagă, sigur că ruşii vor cere pace. Nu au făcut-o; şi, pentru că stocurile de alimente pentru oamenii lui şi de nutreţ pentru cai se împuţinau pe zi ce trece, a fost obligat să se retragă. Hărţuită de raidurile de gherilă ale cazacilor, atacată prin surprindere de ţăranii mânioşi, devastată de foame şi boli, *la Grande Armée* se micşora cu fiecare pas al retragerii, în timp ce Napoleon a dat pinteni cailor şi a ajuns înaintea tuturor la Paris, căutând cu disperare să îşi asigure poziţia şi să prezinte înfrângerea ca pe o victorie. Din cei 685.000 de oameni care plecaseră în Rusia, numai vreo 23.000 au scăpat cu viaţă.

Războiul nu se terminase, dar situaţia se întorsese împotriva lui Napoleon. Văzând oportunitatea unei victorii, Prusia şi Austria s-au alăturat Rusiei în marşul spre vest, iar ducele de Wellington i-a condus pe soldaţii

britanici, spanioli și portughezi peste Pirinei, în Franța. În 1814, Napoleon a abdicat și a fost trimis în exil pe Insula Elba (de unde se va întoarce pentru puțin timp în 1815, dar asta este o altă poveste), Franța a fost obligată să renunțe la douăzeci de ani de câștiguri teritoriale, țarul a putut să adauge porțiuni din Finlanda și Polonia la imperiul său, iar ofițerii ruși au ciocnit paharele pentru victorie pe Champs-Élysées.

DUPĂ ANTICRIST

Înainte de război, mereu inconstantul Alexandru se jucase mai întâi cu reforma, îndrăznind chiar să propună ca toți candidații pentru funcții înalte în guvern să susțină examene, înainte de a cădea sub influența contelui Alexei Arakceev. Un fanatic nemilos, cu un previzibil temperament vulcanic și cu toane agresive imprevizibile – plângea când auzea cântecul minunat al privighetorilor și apoi poruncea să fie ucise toate pisicile din cartier ca să nu le vâneze –, Arakceev l-a încurajat pe Alexandru să adopte mesianismul mistic al tatălui său. Revoluția Franceză provocase un val de radicalism în Europa și apoi ascensiunea lui Napoleon. În mintea lui Alexandru, anarhia ce a rezultat și care constituia o primejdie pentru Europa a ajuns să pară o amenințare aproape satanică (a devenit obsedat de știrea că un savant rus dovedise prin analiză numerologică că suma literelor din expresia „*L'Empereur Napoléon*“ este 666, „numărul fiarei“), iar victoria un triumf al dreptei ordini.

De asemenea se părea că reafirmă puterea statului rus. Secolul al XVIII-lea fusese dominat de preocupări legate de modernizare, de cum să ajungă din urmă Occidentul – și cât de periculos ar putea fi acest lucru pentru ordinea existentă. Ridicarea „oamenilor noi“ în cadrul aparatului guvernamental va înlătura oare aristocrația? Răspândirea educației va promova oare sentimentul revoluționar? Victoria asupra lui Napoleon a devenit un mit convenabil pentru sănătatea fundamentală a sistemului. După Borodino, Napoleon a scris: „Francezii s-au arătat demni de victorie, dar rușii s-au arătat demni de a fi invincibili“. Fără îndoială că aceasta era o moștenire otrăvită pentru cuceritorii lui: este periculoasă ziua în care un regim încearcă să se convingă de propria invincibilitate.

De două ori mai periculoasă, când unii dintre cei mai buni şi mai inteligenţi trag concluziile opuse. Din epoca Ecaterinei, limba franceză, literatura şi ideile fuseseră considerate culmea sofisticării. Mulţi ofiţeri tineri, care proveneau din elita educată, fuseseră entuziasmaţi de idealurile epocii revoluţionare şi apoi expuşi la acestea în Franţa. Primii ani ai domniei lui Alexandru generaseră speranţe că schimbarea venea în Rusia, speranţe pe care reacţia conservatoare ulterioară le spulberase. Societăţile secrete, facţiunile radicale şi mişcările conspirative bolboroseau dedesubtul suprafeţei ordonate a regimului, unii susţinând monarhia constituţională, alţii, pe faţă, republicanismul. În anii 1820, găsiseră o cauză comună în concluzia că singura lor speranţă de schimbare era o lovitură de stat violentă. Chiar au stabilit o dată – decembrie 1825.

Apoi Alexandru a avut proasta inspiraţie de a muri, de tifos, cu numai o lună înainte de a fi pregătiţi să lovească.

ŢARUL SOLDAT

De ce să lași totuși să se irosească un complot bun? Au hotărât să meargă mai departe cu planul lor, chiar în vreme ce era încoronat noul ţar Nicolae I (1825–1855), și între timp să se asigure că domnia lui va fi devotată unei constante apărări a statu-quo-ului. Povestea Rusiei este plină de asemenea tragice ironii.

Nicolae nici nu trebuia să fie ţar. Alexandru nu a lăsat în urmă un moștenitor legitim, ci doi fraţi. Cel mai tânăr, Nicolae – Nikolai –, primise o educaţie militară, pentru că următorul în linia de succesiune era fratele lui, marele duce Constantin, viceregele Poloniei. Constantin s-a căsătorit însă cu o contesă poloneză catolică în 1820 și astfel a renunţat în secret la pretenţia lui la tron. Conștiincios, energic și lipsit de imaginaţie, Nicolae a acceptat deci coroana chiar în timp ce conspiratorii liberali se grăbeau să încerce să preia inițiativa. Răscoala decembriștilor din 1825, cum avea să fie cunoscută, a scos peste 3.000 de soldaţi și tineri ofiţeri pe străzile din Sankt Petersburg. Ei cereau o constituţie, voiau reformă, dar l-au primit pe Nicolae. Tunurile au tras în ei în Piaţa Senatului, iar trupele loiale au încercuit supravieţuitorii cu baioneta la armă; foarte mulţi dintre ei au

sfârşit prin a fi exilaţi în Siberia. Noul ţar a venit la putere luptând şi de la început a considerat că rolul său este acela al unui soldat în prima linie a frontului împotriva anarhiei şi insurecţiei. Nu a văzut nici o contradicţie între opinia sa că un autocrat trebuie să fie „amabil, civilizat şi drept“, şi construirea unui stat poliţienesc, suprimarea fără milă a scriitorilor liberali şi a gânditorilor radicali deopotrivă.

Considera imperiul ca pe o armată. Aşa cum o armată avea nevoie de disciplină, la fel avea nevoie şi o naţiune; şi într-o vreme în care predominau sentimentele revoluţionare, avea nevoie de ceva care s-o menţină unită. În urma răscoalei decembriştilor, care a fost considerată în parte un produs al periculoasei gândiri libere, inspirate din străinătate şi răspândite în rândul tinerilor educaţi, contelui Serghei Uvarov, ministrul educaţiei, i s-a cerut să ofere un răspuns. În anul 1833, el a propus noţiunea de „naţionalitate oficială“, o doctrină care pretindea că valorile tradiţionale ale Rusiei trebuiau să fie apărate împotriva elementelor străine. Formula adoptată a fost „Ortodoxie. Autocraţie. Naţionalitate“ (*Pravoslavie, samoderjavie, narodnost*).

Să te bazezi pe rolul Rusiei de ultim stat cu adevărat ortodox nu era nimic nou, dar după un secol de interes de formă faţă de ideea de a trece dincolo de tradiţie şi de a îmbrăţişa raţionalismul occidental, aceasta a devenit o justificare pentru ceva cu totul opus. „Europa“ reprezenta acum o sursă de contaminare care, spunea Nicolae, nu era „în armonie nici cu caracterul, nici cu sentimentele naţiunii ruse“. Dumnezeu intenţionase ca Rusia să fie Rusia, nu o copie palidă a Europei Occidentale. Aceasta era sarcina autocraţiei nediluate de constituţionalism. Asta nu însemna tiranie de dragul tiraniei, dar ceva ce putea fi numit, în contrast cu idealul Ecaterinei, despotism neluminat: o putere centrală rigidă în numele interesului comun. În căutarea unei uniuni naţionale şi a unei singure loialităţi, toţi supuşii ţarului trebuiau să îmbrăţişeze o singură credinţă şi valori unice. A fost o epocă de „rusificare“, ce a însemnat pentru Biserica Catolică din Polonia noi restricţii, iar polonezii, ucrainenii, lituanienii şi basarabenii au fost obligaţi să înveţe limba rusă.

Astolphe-Louis-Léonor, marchiz de Custine, un aristocrat francez liberal care a călătorit într-o Rusie ce în mod clar l-a şocat, era de părere că „Acest

imperiu, atât de vast, nu este decât o închisoare a cărei cheie este deținută de împărat“. Ca o ironie a sorții, țarul care a rămas în istorie ca întruchiparea zbirului irațional și apărătorul lipsit de umor al ordinii despotice muribunde era de fapt profund sceptic în legătură cu acest subiect. El credea sincer în dreptul său divin de a conduce, dar era convins că asta îi cerea să fie destoinic și conștient de responsabilitățile față de Rusia și divinitate. El a creat Corpul Special de Jandarmi și temuta Secție a Treia (poliția politică) a Cancelariei Majestății Sale Imperiale, ambele conduse de generalul conte Aleksandr Benckendorff, dar le-a considerat sincer drept protectoare ale poporului, supraveghindu-l pentru binele lui. Este bine-cunoscută legenda care spune că Nicolae i-a înmânat lui Benckendorff o batistă, cu porunca de a șterge lacrimile supușilor săi. El controla de asemenea un regim de cenzură care adesea a fost pe punctul de a deveni ridicol – în anumite cărți de bucate, referirile la „aer liber“ erau eliminate, pentru că sunau prea subversiv, și atât Aleksandr Pușkin, cât și F.M. Dostoievski, titanii literaturii ruse, au fost victime ale Secției a Treia – dar care, cu toate acestea, era considerată ca esențială pentru a opri valul de idei distructive venite din Occident.

Nu a fost un țar îngăduitor cu sine și, cu timpul, a devenit tot mai dezamăgit de banalitatea și pompa spectacolelor de la curte. Cu siguranță nu își făcea iluzii în legătură cu aristocrația: conform legendei, i-a spus fiului său Alexandru, care avea zece ani: „Cred că tu și cu mine suntem singurii oameni din Rusia care nu fură“. Într-adevăr, se știe foarte bine că în timpul domniei lui au proliferat generalii numiți în ministere, iar aristocrații baltici germani (precum Benckendorff) de la granițele de nord-vest ale imperiului au ajuns în funcții-cheie: a simțit că trebuie să meargă dincolo de bazinul obișnuit de înalți funcționari și nobili, în speranța că va găsi personal onest și eficient. Din nefericire, adesea nici acest lucru nu a dat rezultate.

Uluitor este faptul că Nicolae dezaproba de asemenea instituția iobăgiei. În timpul domniei sale, a convocat o serie de comisii secrete pentru a încerca să găsească un mod de a rezolva această problemă imposibilă: cum să abolești un sistem de sclavie care era ineficient, inuman și o sursă de răscoale periodice, fără a destabiliza complet întreaga ordine socială și a

îndepărta nobilimea rurală, moşierii care erau coloana vertebrală a ordinii ţariste în zona rurală? Nicolae era suficient de curajos în faţa pericolului fizic, dar nu a îndrăznit niciodată să abordeze această provocare, ajungând la concluzia că „Nu există nici o îndoială că iobăgia în forma sa prezentă este rea… dar a încerca să o desfiinţezi acum ar însemna un rău şi mai dezastruos“. Şi de ce să-şi asume riscul? Oare nu dovedise victoria asupra lui Napoleon că, oricât de înapoiat ar părea, sistemul rusesc era suficient de puternic pentru a triumfa şi a supravieţui? Asta şi-au spus conducătorii Rusiei, atât timp cât au putut.

JANDARMUL EUROPEI

Pentru o vreme, au continuat să o facă. Cea mai mare parte a domniei sale, Nicolae a fost un ţar războinic norocos. Fără îndoială, a acordat armatei ruse pasiune, timp şi sume exagerate de bani. Armata lui a crescut la un milion de oameni – dintr-o populaţie totală de 60–70 de milioane –, dar mai târziu a devenit clar că a confundat curăţenia şi ordinea cu adevărata eficienţă în luptă.

Ca şi Alexandru, Nicolae considera apărarea ordinii tradiţionale drept o datorie internaţionalistă. În timpul domniei sale, Rusia va deveni cunoscută sub numele de „Jandarmul Europei“ pentru entuziasmul cu care i-a ajutat pe ceilalţi monarhi să stingă focurile şi tăciunii aprinşi ai revoluţiei. În 1831, armata sa a zdrobit în Polonia revolta provocată de faptul că redusese drepturile constituţionale ale polonezilor. Altădată un regat supus care avea propriul parlament, Polonia a fost redusă la statutul de simplă provincie, condusă de un guvernator numit. Atunci când mai multe revoluţii au izbucnit în Europa în anul 1848, cu toate că Rusia suferea de foametea provocată de recolte neobişnuit de slabe şi de o epidemie de holeră, şi-a trimis din nou trupele în numele păstrării statu-quo-ului. După ce îi ajutase pe austrieci să reprime revolta oraşului liber Cracovia în 1846, Nicolae a zădărnicit mişcarea revoluţionară din 1848 din Moldova, apoi şi-a trimis armatele să se alăture Imperiului Habsburgic în înfrângerea revoluţiei din Ungaria în 1849.

Din nou, vulturul bicefal s-a uitat în ambele direcţii. Nicolae s-a angajat

în acelaşi timp să salveze Europa – aşa cum vedea el asta – de flirtul trecător, fără Dumnezeu şi ilegitim, al acesteia cu liberalismul şi să protejeze Rusia de ideile europene. Conştient de progresele ştiinţei şi tehnologiei occidentale, voia să adopte acele elemente din Occident care păreau utile, ignorând în acelaşi timp contextul social, politic şi legal în care apăruseră. Fără o clasă mercantilă prosperă care să genereze investiţii de capital, fără o dezbatere liberă şi deschisă în universităţi şi în cercurile educate care să genereze idei şi fără o mobilitate socială mai mare care să genereze noi grupuri de inovatori şi sceptici, Rusia va rămâne mereu în urmă, încercând cu disperare să adopte şi să adapteze invenţiile altora.

Asta nu avea prea mare importanţă atât timp cât armatele lui Nicolae erau folosite împotriva revoltaţilor, chiar atunci când duşmanii erau perşii şi turcii. Va avea mult mai multă importanţă când vor ajunge să lupte cu englezii şi francezii – cele mai avansate puteri militare ale epocii – în Crimeea, un război în care Nicolae nu a vrut niciodată să lupte şi care a fost paradoxal provocat de dorinţa lui de a proteja statu-quo-ul în Europa.

În pofida portretizărilor occidentale, care îl prezentau ca pe o altă încarnare a ursului rus nerăbdător să înfulece pe nerăsuflate teritorii la sud şi sud-vest, în esenţă el considera că acţionează pentru a menţine stabilitatea în lume. Când a fost însă vorba de vechiul rival al Rusiei, Imperiul Otoman, s-a ajuns la o adevărată provocare. Era o ură ascunsă şi o dorinţă de răzbunare tradiţională, nu în ultimul rând din cauza faptului că musulmanii turci ocupau teritorii ale creştinilor ortodocşi (şi a „Doua Romă“, Constantinopolul). Nicolae se temea însă că orice presiune serioasă asupra acestui imperiu putred risca să ducă la prăbuşirea lui, ceea ce urma să provoace haos în sud-estul Europei, supărându-i pe aliaţii Imperiului Otoman, Franţa şi Marea Britanie, şi îndepărtând Austria aliată. De aceea, el dorea să îi păstreze pe otomani suficient de slabi pentru a nu fi o ameninţare – şi potenţial chiar să devină vasali ai Rusiei –, dar nu atât de slabi încât imperiul lor pus pe ceartă să se destrame. Nicolae avea nevoie de asemenea să i se garanteze dreptul de trecere prin strâmtorile Dardanele şi Bosfor, căci aceasta era o rută comercială crucială pentru Rusia, mai ales pentru exportul de cereale.

Grecii luptau pentru independenţă din 1821 şi, în 1827, temându-se de o

prăbușire a Imperiului Otoman ori de o intervenție unilaterală a Rusiei, britanicii și francezii s-au aliat cu rușii pentru a obliga Imperiul să le garanteze cel puțin autonomia. La Navarino, flota aliată a înfrânt decisiv o mare, dar învechită forță otomană, dar sultanul Mahmud II tot nu a vrut să capituleze. A închis Dardanelele pentru vasele rusești. Ca răspuns, Nicolae a trimis 100.000 de oameni pe teren și, după câteva lupte grele, în 1829, otomanii au fost obligați să încheie pace.

CRIMEEA ȘI PEDEAPSA

Totuși, până la urmă, „Chestiunea orientală“ era mai puțin despre Turcia decât despre politica marilor puteri europene. Marea Britanie se temea de expansionismul rusesc: atât Londra, cât și Sankt Petersburgul vedeau o strategie diabolică pe termen lung în reacțiile stângace pe termen scurt ale rivalului lor față de o lume haotică. Noul împărat al Franței, Napoleon III, căuta glorie. Otomanii se temeau de Rusia. Și Nicolae se temea nu numai că va fi izolat de Marea Mediterană, ci îi displăcea și ceea ce considera dublul standard occidental. Și-a descoperit sentimentele reflectate cu precizie într-o lucrare a unui savant rus, Mihail Pogodin, care scria: „Nu ne putem aștepta la nimic altceva de la Occident, decât la ură oarbă și răutate“.

O dispută în legătură cu drepturile creștinilor în Țara Sfântă ocupată de otomani l-a făcut pe Nicolae să se declare protectorul comunității ortodoxe. Încercările de a intermedia o înțelegere au dat greș și, în 1853, otomanii – crezând că au sprijin englez și francez – au declarat război Rusiei. A început rău pentru ei, căci trupele rusești au trecut Dunărea în Moldova și Țara Românească, iar navele rusești au zdrobit o escadră navală otomană la Sinope. Temându-se de o prăbușire a otomanilor, francezii și britanicii au trimis în grabă trupe în Balcani, chiar când rușii se retrăgeau.

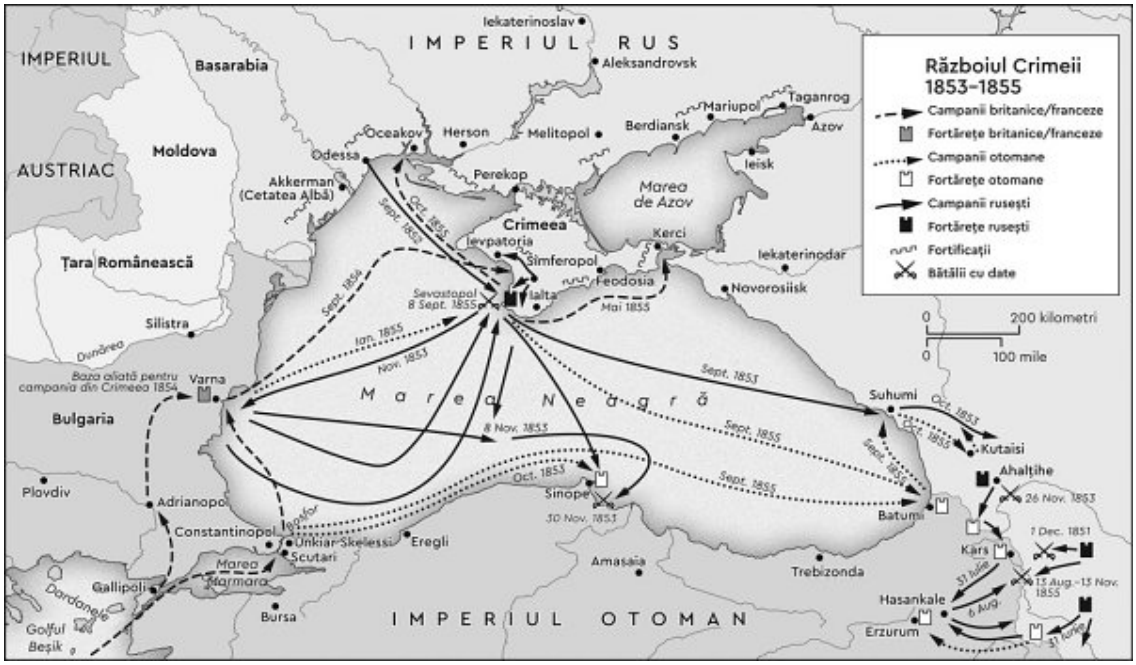

Stârnind un sentiment patriotic acasă, nici un guvern nu își putea permite să rămână, cum spuneau Karl Marx și Friedrich Engels, cu „francezii care nu fac nimic și englezii care îi ajută cât mai repede posibil“. Așa că au ales în schimb să le abată atenția spre Peninsula Crimeea și principala bază navală a Rusiei din Marea Neagră, Sevastopol. A fost nevoie de aproape un an pentru ca o armată aliată să cucerească orașul, într-un război marcat la fel de mult de incompetență, dar și de bravura arătată de ambele tabere. Cunoscuta Șarjă a Brigăzii Ușoare, când proasta comunicare a trimis cavaleria britanică drept în bătaia tunurilor rusești, a fost în multe privințe întruchiparea ambelor.

Acest război urma totuși să se dovedească un moment decisiv pentru Rusia, chiar dacă a fost unul pe care Nicolae nu l-a mai trăit. A murit în 1855, în timp ce Sevastopolul era sub asediu, și cu el, se părea, murise noțiunea reconfortantă că Rusia nu risca nimic din cauza înapoierii sale. Cu ajutorul vaselor cu abur, trupele britanice și franceze puteau să fie întărite și aprovizionate mult mai repede decât cele rusești, chiar dacă acestea luptau pe propriul teren și o puteau face pe uscat. Armele pe care le utiliza infanteria britanică și franceză puteau depăși raza de acțiune a puștilor vechi și neghintuite rusești. Genialitatea unor generali țariști și curajul stoic al multora dintre soldații lor nu puteau ascunde faptul că armata de iobagi a

Rusiei nu avea arme, nu era instruită şi adesea era prost condusă. Era, în toate privinţele, o metaforă pentru situaţia socială, economică şi tehnologică a ţării.

Războiul se va dovedi un catalizator pentru probabil cel mai ambiţios proiect de inginerie socială pe care îl văzuse Rusia până atunci. Noul ţar, Alexandru II (1855–1881), fiul lui Nicolae, a încheiat repede pacea şi şi-a întors privirile spre interiorul ţării. Rusia nu reuşise să se modernizeze, iar acest eşec risca să o facă vulnerabilă într-o perioadă de imperialism agresiv şi de schimbare a echilibrului de putere european. Iobagii voiau pământ, dar nu aveau un răspuns în legătură cu ce ar însemna aceasta pentru un imperiu care depindea de marii proprietari de pământ. Adepţii occidentalizării voiau o monarhie constituţională şi industrializare, dar nu aveau un răspuns în legătură cu ce va însemna asta pentru Rusia. Conservatorii slavofili se cramponau de noţiunea că întreaga cultură rusă avea nevoie să fie purificată de decadenţa occidentală, dar nu aveau un răspuns în legătură cu felul în care acest lucru putea fi reconciliat cu necesara modernizare. Toată lumea era de acord că trebuia făcut ceva – cum spunea Tolstoi, „Rusia trebuie fie să se prăbuşească, fie să fie transformată“ –, dar nu exista un acord în legătură cu modul în care să fie făcut acest ceva. Toţi ochii erau îndreptaţi spre Alexandru.

ELIBERARE, DAR NU DE TOT

Chiar înaintea încoronării sale, Alexandru arătase clar că dorea să ia taurul de coarne – lucru pe care Nicolae îl evitase –, declarând că era „mai bine să emancipăm iobagii de sus în jos decât să aşteptăm până ce vor începe să se emancipeze singuri de jos în sus“. Reforma era necesară atât pentru a o lua înaintea revoluţiei, cât şi de teamă că puterile străine vor începe să considere, aşa cum făcuseră cândva polonii şi suedezii, că se pot amesteca în politica Rusiei. Oricum, această reformă va trebui să fie condusă de sus, atât pentru a asigura că era uniformă, cât şi pentru că între înapoierea politică a ţărănimii, relativa absenţă a unei clase de mijloc şi interesul personal al aristocraţiei, în cine altul puteai avea încredere că va face asta în afară de ţar?

Însă toate acestea însemnau că existau două paradoxuri fatale şi ireconciliabile în reformele lui Alexandru. În primul rând, în legătură cu libertatea personală. Egalitatea în faţa legii, constituţionalismul şi altele asemenea reprezentau inevitabil o provocare pentru convingerea lui Alexandru că o putere executivă puternică era necesară pentru a duce mai departe reforma, fiindcă ele erau în mare măsură explicite în legătură cu limitarea puterilor nelimitate ale statului şi ale ţarului. Forţele politice active pe care le-au generat şi solicitat aceste reforme vor fi nevoite curând să aleagă: să slujească statul şi să-şi piardă capacitatea de acţiune independentă, sau să fie tratate ca subversive. Al doilea paradox se referea la punerea în practică. Alexandru depindea de birocraţia de stat şi de nobilime pentru a-şi duce la bun sfârşit reformele, aceiaşi oameni ale căror interese erau ameninţate de acestea, iar el nu îşi putea permite să îi îndepărteze.

Alexandru şi-a meritat însă fără îndoială epitetul de „ţar eliberator“. A graţiat prizonierii politici, a relaxat cenzura, a restaurat independenţa universităţilor, a înfiinţat tribunale independente şi a susţinut o mărire importantă a numărului şcolilor pentru copiii săraci. Punctul central al „marilor reforme“ ale sale era intenţia de a remodela baza agrară şi socială a ţării luptând împotriva iobăgiei. La urma urmei, 46 de milioane dintre cele 60 de milioane de supuşi ai ţarului erau încă iobagi, iar ei administrau prost pământul pe care nu îl deţineau şi erau soldaţi indiferenţi faţă de un stat pe care nu îl respectau. În 1861, Decretul de Emancipare a promis să schimbe toate acestea, eliberându-i pe iobagi în următorii doi până la cinci ani, în funcţie de statutul lor. Adevărul este însă că, de fapt, ei voiau să aibă pământul lor, şi aici era problema. Dacă li s-ar fi permis să preia controlul pământului pe care îl lucrau, ar fi fost o lovitură care i-ar fi dus la ruină pe majoritatea proprietarilor de pământ, aşa că iobagii au fost obligaţi să îl cumpere de la ei cu ajutorul statului, plătind acestuia „rate de răscumpărare“ în următorii 49 de ani.

A fost un caz clasic de compromis care nu a mulţumit pe nimeni. Iobagii visaseră la ziua în care „tătucul“ de la Sankt Petersburg îi va elibera în fine, şi entuziasmul iniţial s-a transformat repede în mânie atunci când şi-au dat seama că vor fi nevoiţi să plătească – la preţuri pe care adesea nu şi le

puteau permite – pentru pământul pe care îl considerau al lor din punct de vedere moral, câştigat cu sângele şi sudoarea lor. Numai în anul 1861, armata a fost chemată să înăbuşe răscoale şi răzmeriţe mai bine de o dată pe zi, în medie. Nici proprietarii de pământ nu erau mai fericiţi. Mulţi aveau datorii la stat, iar banii pe care îi primeau pentru pământ de multe ori pur şi simplu se întorceau înapoi la guvern. În afară de asta, deoarece ţăranii nu îşi permiteau adesea să ţină pasul cu plata datorată, chiar şi acest venit a dispărut. Ca şi cum nu era destul, reorganizarea administrativă majoră care a însoţit emanciparea, cu crearea unor noi consilii locale alese, numite *zemstvo*, însemna că se aştepta ca nobilimea rurală să facă munca statului în regiuni, de la colectarea taxelor la împărţirea justiţiei.

Între timp, se ridica o nouă clasă. Oraşele au început să se dezvolte, şi odată cu ele burghezia. Serviciul administrativ s-a dezvoltat cu ajutorul profesionalizării multor funcţii altădată deţinute de proprietari de pământ şi iobagi, şi la fel s-a întâmplat cu universităţile. Între 1860 şi 1900, numărul ruşilor instruiţi a crescut de la 20.000 la 85.000. Deocamdată o mică parte a populaţiei, dar pentru prima dată o pătură intermediară, nici ţărani, nici nobili, a început să capete o distinctă, timidă identitate – inteligenţia. Modelaţi de ideile occidentale şi de cultura rusă, ei vor forma baza pentru o mişcare revoluţionară în ascensiune. În fiecare aspect al vieţii, noi idei loveau în zidurile vechii ordini. Artiştii au început să sfideze formalismul Academiei Imperiale de Arte din Sankt Petersburg, care timp de peste un secol îşi impusese standardele conservatoare pe scena culturală. Femeile bogate şi membrii lumii literare din Sankt Petersburg au început campanii pentru mai mult acces la educaţie, în ciuda protestelor tradiţionaliştilor care, cum spunea rectorul unei universităţi, „cunoşteau limitele femeilor mai bine decât păreau să le cunoască ele pe ale lor“. De la scrierea de scrisori la aruncarea de bombe, cei nemulţumiţi de ordinea existentă se simţeau tot mai liberi să îşi exprime îngrijorările şi să îşi pună în aplicare planurile.

Alexandru, se pare, era sincer surprins de reacţia la reformele sale. Demonstrând că era fiul tatălui său, reacţia lui instinctivă a fost să apeleze la represiune. Ca într-un cerc vicios, menţinerea ordinii cu mână de fier şi protestele politice violente se alimentau reciproc. Într-un triumf al romantismului urban, narodnicii (populiştii), o preluare rusească a

socialismului care apărea atunci în Occident, vedeau comuna țăranilor ca pe un fel de stat utopic comunist în miniatură. Când „s-au dus la popor“ cu această noțiune, țăranii pe care ei îi idealizau i-au ignorat, i-au alungat ori i-au predat poliției. Așa că ei, ca și alte grupuri, au recurs la terorism și, cu fiecare prinț sau general ucis, jandarmeria și Secția a Treia luau măsuri și mai aspre, cu genul de entuziasm agresiv care aducea mai mulți recruți în brațele revoluționarilor.

Totuși, de-a lungul timpului, Alexandru a părut să realizeze că radicalismul inteligheției și nemulțumirea țăranilor erau două fenomene separate și s-a hotărât să renunțe la represiune. În dimineața zilei de 13 martie 1881 a decis să convoace o comisie care să lanseze un al doilea val de reforme, și mai radicale, inclusiv o constituție. Și, cu o sincronizare perfectă, grupul terorist *Narodnaia Volia* („Voința Poporului“), care încercase fără succes să-l omoare de șapte ori până atunci, a reușit în cele din urmă să-l asasineze, chiar în acea după-amiază.

REACȚIA

Fiul și moștenitorul lui Alexandru, Alexandru III (1881–1894), era un om îngust la minte în cele mai bune momente ale sale și probabil că ar fi adoptat o poziție mai reacționară chiar dacă tatăl său nu ar fi fost asasinat. Aflat sub influența lui Konstantin Pobedonoșțev, un fanatic, fostul lui profesor, el i-a oprimat pe minoritarii din Rusia – mai ales pe evrei – și a condus o masivă extindere a represiunii. Pentru a intra la universitate sau a ocupa slujbe considerate „responsabile“ era nevoie de certificate de „siguranță“ de la poliție, iar comandanții numiți au devenit efectiv șefi supremi pe plan local. Răspunsul lui la dilemele modernizării a fost să îi impoziteze și mai dur pe țărani pentru a obține bani cu care să cumpere ce Rusia avea nevoie din Occident. Ministrul lui de finanțe, Ivan Vîșnegradski, spunea: „Să murim de foame, dar să exportăm“. (Vîșnegradski era multimilionar; nu prea risca să moară de foame, dar până la o jumătate de milion de ruși obișnuiți au murit în timpul foametei din 1891–1892.)

Alexandru a murit în 1894, iar fiul lui i-a urmat la tron. Nicolae II (1894–1917), ultimul Romanov, a fost poate cel mai nenorocos din neamul lui. Era

o epocă în care Imperiul Rus avea nevoie de un țar cu voința lui Petru cel Mare, cu spiritul Ecaterinei, cu șiretenia lui Dmitri Donskoi, cu reformismul lui Alexandru II și cu puțin din credința de fier a lui Nicolae I. A primit un bărbat lipsit de imaginație în conservatorismul lui, șovăielnic în convingeri, timid în fața celor hotărâți, autoritar cu cei bine intenționați. El însuși se simțea nepregătit pentru poziția pe care o ocupa. „Ce se va întâmpla cu mine și cu întreaga Rusie?“, l-a întrebat pe vărul și cumnatul lui, marele duce Alexandru, în ajunul încoronării sale. Ce anume, într-adevăr?

A fost un conducător teribil, atât nesăbuit, cât și conștiincios. A devenit repede clar că nu avea răspunsuri la provocările cu care se confrunta Rusia, provocări care erau amplificate, ironie a sorții, de dezvoltarea economică încununată de succes. În timpul succesorului lui Vîșnegradski, Serghei Witte, anii 1890 au asistat la o creștere a economiei cu aproximativ 5% anual. Cu toate acestea, media veniturilor reale a scăzut de fapt, pe măsură ce continua modernizarea economică. Orașele s-au dezvoltat, cartierele mărginașe jalnice fiind efectiv zone în care nu pătrundea poliția, și noua forță de muncă din industrie devenea sensibilă la ideile revoluționare. Oamenii erau înfometați și furioși, situația inflamabilă așteptând doar o scânteie.

Scânteia va veni din Orientul Îndepărtat. Expansiunea Rusiei spre est o adusese într-un conflict pentru Manciuria și Coreea cu Japonia în plină ascensiune și agresivă. Crezând că Japonia nu se va lupta cu o putere europeană, și incitat de vărul lui, kaiserul Wilhelm al Germaniei, Nicolae nu a făcut prea multe eforturi pentru a ajunge la o înțelegere și a fost, prin urmare, uimit când japonezii au lansat în 1904 un atac surpriză împotriva flotei rusești aflate la Port Arthur. Totuși, se pare că el crezuse că, așa cum afirma ministrul de interne Viaceslav Plehve, „un mic război drăguț și victorios“ va ajuta la unirea țării.

Foarte repede, a devenit clar că acest război va fi orice altceva. De fapt, Japonia se modernizase rapid și japonezii luptau foarte aproape de casă. Avansau pe uscat și pe mare, iar rușii erau atât de disperați să-și întărească escadra lor din Pacific, încât au fost nevoiți să trimită Flota Baltică tocmai acolo – un drum foarte lung. Călătoria nu a început sub bune auspicii, căci au confundat pescadoarele flotei de pescuit hering de la Hull14 cu

torpiloarele japoneze şi au deschis focul. Ca şi cum asta nu era de ajuns, au reuşit să scufunde unul, iar un crucişător rusesc a fost avariat în schimbul de focuri. Războiul cu Marea Britanie a fost evitat cu greu, dar după ce străbătuse peste 18.000 de mile marine (33.000 de kilometri) în şapte luni, Flota Baltică a fost învinsă în 1905 în bătălia de la Tsushima, care a pus practic capăt războiului.

Poate că o victorie ar fi ajutat, dar o înfrângere scumpă şi umilitoare a dat fără îndoială o lovitură în plus regimului. Ţarul încă mai avea o anumită legitimitate ca reprezentant ales al lui Dumnezeu şi ca „tătuc“ al poporului său. Nu pentru multă vreme. În ianuarie 1905, mai bine de 150.000 de oameni au participat la un marş către Palatul de Iarnă din Sankt Petersburg pentru a înmâna ţarului o petiţie loială. Erau paşnici, cântau imnuri şi purtau icoane. Ţarul nici măcar nu era acolo atunci, dar unii au intrat în panică, au început împuşcăturile şi Garda Imperială a tras salve în mulţime. Atunci când fumul provocat de focurile de armă s-a risipit, sute de protestatari şi spectatori erau morţi. Şi la fel, fără îndoială, şi ultimele rămăşiţe ale relaţiei ţarului cu poporul lui. Aceasta a fost scânteia de care era nevoie pentru a aprinde ţara şi a declanşa Revoluţia din 1905, pe care liderul bolşevic Lenin o va numi mai târziu „Marea repetiţie cu costume“ a convulsiilor din 1917, care vor înlătura în cele din urmă ţarismul.

Bibliografie suplimentară: Magistrala lucrare a lui Dominic Lieven, *Russia Against Napoleon* (Penguin, 2009), este o relatare esenţială, detaliată, un echivalent istoric lăudabil al epopeii lui Lev Tolstoi (în toate sensurile) *Război şi pace*. W. Bruce Lincoln, care scrie minunat, a scris cea mai bună biografie, *Nicholas I* (Northern Illinois University Press, 1989), şi o portretizare evocatoare a Rusiei la graniţa dintre secole, *In War's Dark Shadow* (Oxford University Press, 1983). Cartea lui Robert Service, *The Last of the Tsars: Nicholas II and the Russian Revolution* (Macmillan, 2017), este o biografie chibzuită a acestui om cu multe defecte. Cartea Marchizului de Custine, *Empire of the Czar* (Doubleday, 1989), este o relatare contemporană foarte uşor de citit şi astăzi.

Note

13. „Marea Armată“ – în limba franceză în original.

14. Este vorba despre Incidentul Dogger Bank (sau Incidentul de la Hull), care s-a petrecut în noaptea de 21/22 octombrie 1904 la Hull, Dogger Bank, în Marea Nordului.

7. „VIAȚA DEVINE MAI BUNĂ, TOVARĂȘI, VIAȚA DEVINE MAI LUMINOASĂ“

CRONOLOGIE

1905	Revoluţia din 1905
1914–1918	Primul Război Mondial
1917	Revoluţia din Februarie şi sfârşitul ţarismului Revoluţia din Octombrie
1918–1922	Războiul Civil din Rusia
1924	Moartea lui Lenin
1941–1945	Marele Război pentru Apărarea Patriei
1953	Moartea lui Stalin
1956	Revoluţia din Ungaria este înăbuşită
1968	Primăvara de la Praga este înfrântă
1979–1989	Războiul sovieto-afgan
1985	Gorbaciov devine secretar general al PCUS
1991	Sfârşitul Uniunii Sovietice

7. Mausoleul lui Lenin şi Stalin, 1957 (© Manfred & Barbara Aulbach, CC-SA-3.0).

CE SEMNIFICAŢIE ARE FAPTUL CĂ UN REGIM SECULAR REVOLUȚIONAR își mumifică totuși conducătorul – împotriva propriei voințe – și îl tratează pe Lenin după moarte ca pe un sfânt? Faptul că brutalul dictator care i-a ucis pe cei mai mulți dintre tovarășii și aliații lui i s-a alăturat apoi pentru scurtă vreme în acest loc respectat, un loc de pelerinaj pentru oamenii din cele mai îndepărtate locuri ale țării? Faptul că Partidul Comunist, care predica internaționalismul, a construit peste imperiul țarului și a extins hotarele acestuia cu un zel egal? Faptul că sovietele, cu tot pretinsul lor angajament față de egalitarismul marxist-leninist, au sfârșit prin a crea o clasă aproape ereditară de aristocrați cu carnete de partid la fel de rapace și interesați ca boierii? Și faptul că aceleași dileme – a modernizării versus stabilitate, sau dacă să se considere europeni ori poate diferiți – au continuat să influențeze Rusia în secolul XX? Poate că un steag nou, roșu (adoptat în 1922), și asasinarea ultimului țar și a familiei sale (de un pluton de execuție în 1918) nu pot crea o țară cu totul nouă.

1905

Revoluţia din 1905 nu a fost o adevărată revoluţie, în sensul unui efort coordonat pentru a dărâma guvernul. A fost mai degrabă un val de greve, tulburări, proteste şi revolte, generate de o combinaţie de frustrare şi mânie. Nu a reprezentat o ameninţare vitală pentru ţarism şi situaţia existentă, dar cu siguranţă a părut aşa în acea vreme pentru o elită asediată şi panicată. După o grevă generală în care au fost implicaţi aproximativ două milioane de muncitori, Nicolae II a promulgat, împotriva voinţei sale, un manifest în care promitea o constituţie, noi libertăţi de exprimare şi religioase şi un parlament ales. Deşi revoluţionarii au respins orice compromis, forţe mai moderate, mai ales Partidul Constituţional Democrat (Kadeţii), l-au acceptat ca pe un pas în direcţia potrivită.

Atunci când această nouă constituţie – Legile Fundamentale – a fost introdusă în 1906, era clar că regimul se simţea mai încrezător. Ţarul a rămas autocrat şi membrii camerei inferioare a parlamentului, Duma, erau aleşi din rândurile clasei de mijloc şi ale clasei superioare, iar jumătate dintre membrii camerei superioare, Consiliul de Stat, erau numiţi de către ţar. Kadeţii au câştigat majoritatea locurilor din parlament şi s-au străduit să obţină schimbări mai importante ale constituţiei. Ca urmare, guvernul a dizolvat Duma. În 1907 a fost aleasă o a doua Dumă, în care mai multe partide extremiste au obţinut locuri, inclusiv social-democraţii din zona urbană şi socialiştii-revoluţionari din zona rurală (ambii marxişti). Aşa că guvernul a dizolvat-o şi pe aceasta şi a restricţionat mai sever votul la clasele de proprietari. A treia Dumă a fost convenabil de loială.

Pe măsură ce valul protestelor se retrăgea, nu în ultimul rând în urma unei campanii brutale de represiune pas cu pas, ţarul a sperat că se va reveni la „normalitate“. Însă formidabilul său nou prim-ministru, Piotr Stolîpin, avea alte idei. Stolîpin nu era liberal – folosise de atâtea ori pedeapsa cu moartea pentru a impune ordinea, încât ştreangul călăului era numit „cravata lui Stolîpin“ –, dar era un administrator iscusit, care a realizat că sistemul avea nevoie să-şi restabilească bazele sociale, chiar apelând la un nou electorat. Ţăranii fuseseră emancipaţi, dar erau încă sărăciţi de ineficienta proprietate funciară a obştii. Viziunea lui era cea a unui „pariu

pe cel puternic“, dezintegrând obştea ţărănească în aşa fel încât cei mai capabili şi harnici ţărani să poată deveni o nouă clasă de *culaci*, mici proprietari de pământ prosperi, aceiaşi oameni care erau bastionul conservatorismului în Germania.

„Daţi-mi 20 de ani de pace şi nu veţi mai cunoaşte Rusia“, a promis. Dar Rusia nu a avut 20 de ani de pace. Ţăranii s-au opus desfiinţării obştilor, nobilii erau suspicioşi faţă de orice schimbare şi Nicolae era tot mai nemulţumit. Stolîpin a fost asasinat în 1911, în urma unui complot probabil cunoscut de ţar, iar cu el a murit orice şansă de reformă importantă. Conducătorul revoluţionar Lenin însuşi a oferit probabil cel mai exact epitaf: „Eşecul politicii lui Stolîpin este eşecul ţarismului pe acest ultim drum, ultimul imaginabil, pentru ţarism“.

Între timp, revoluţionarii îşi măreau rândurile. Social-democraţii se împărţiseră în 1906 între bolşevicii lui Lenin – aşa-numiţii „majoritari“, deşi de fapt erau cea mai mică facţiune – şi menşevici. Cei din urmă au văzut cea mai bună şansă pentru revoluţie în construirea lentă a unei baze de masă de sprijin. Lenin, în schimb, a spus că un grup mic, disciplinat, de revoluţionari de profesie ar putea pune mâna pe putere la timpul potrivit. Aveau nevoie de o ocazie favorabilă, iar Marele Război tocmai urma să le ofere una.

RĂZBOI ŞI REVOLUŢIE

Karl Marx a scris că războiul „pune la încercare o naţiune. Aşa cum expunerea la atmosferă provoacă dezintegrarea pe loc a tuturor mumiilor, la fel războiul permite o judecată supremă asupra sistemelor sociale care au supravieţuit vitalităţii lor“. În această privinţă, cel puţin, a avut dreptate, iar cataclismul care se profila ameninţător, Primul Război Mondial, a pus capăt în cele din urmă existenţei acestui regim zombi. Echilibrul de putere în Europa nu mai exista în 1914: Imperiul Austro-Ungar, Imperiul Rus şi Imperiul Otoman erau în declin, o Germanie în ascensiune îşi căuta locul sub soare, iar rivalităţile coloniale între Marea Britanie, Franţa şi alţi jucători deveneau tot mai aprige. Nu era decât o problemă de timp; şi atunci când un sârb din Bosnia, Gavrilo Princip, l-a asasinat pe arhiducele austriac

Franz Ferdinand într-o dimineaţă însorită de duminică la Sarajevo, piesele de domino au început să cadă. Pentru că austriecii s-au îndreptat împotriva sârbilor, susţinuţi de germani, Rusia, indecisă, a considerat că nu are altă opţiune în afară de cea de a-i susţine pe sârbii ortodocşi. Nedorind să rişte să-i dea încetei, dar masivei Rusii o şansă de a-şi mobiliza forţele, Germania şi-a dat seama că nu are altă opţiune decât de a lovi prima. Dornice să folosească oportunitatea de a reduce şansele acesteia, Franţa şi mai târziu Marea Britanie au considerat că nu au altă opţiune decât de a se alătura Rusiei.

Începutul războiului a fost martorul obişnuitului spectacol grotesc al maselor care îl salutau cu entuziasm patriotic, aceleaşi mase care vor fi carne de tun. Curând a devenit clar însă că acest prim război cu adevărat industrial modern supunea Rusia la un test pe care nu-l putea trece. Până în octombrie 1917, circa 15,5 milioane de ruşi fuseseră mobilizaţi – dar mai bine de 1,8 milioane muriseră (şi alte 1,5 milioane de civili), 3,5 milioane fuseseră răniţi şi până la 2 milioane căzuseră prizonieri. În momentul de vârf, Rusia avea 150.000 de morţi şi răniţi pe lună, adesea pentru că soldaţii erau trimişi la luptă fără bocanci şi chiar fără puşti, împotriva mitralierelor şi artileriei cu foc rapid. Pentru a hrăni această insaţiabilă maşină de tocat carne, guvernul a recurs tot mai mult la presiuni asupra oricui îi ieşea în cale. Între timp, economia era aproape de colaps. Între 1914 şi 1917, preţurile au crescut cu 400 %, în timp ce salariile au rămas la fel, aşa că oamenii au început să sufere de foame.

Cu o mişcare care a demonstrat un amestec caracteristic de imperiozitate, conştiinciozitate şi neghiobie, Nicolae s-a autonumit de la început comandant suprem, anticipând că va culege recompensa politică a unei victorii rapide. În schimb, a devenit întruchiparea eşecului şi greutăţilor. Faptul că iubita lui soţie Alexandra era de origine germană şi că el îl susţinuse pe depravatul călugăr şi şarlatan Grigori Rasputin (până la asasinarea acestuia în 1916) a devenit fundamentul pentru tot felul de zvonuri înfiorătoare şi periculoase, pe măsură ce începea să fie clar că Rusia pierdea războiul. În februarie 1917, lucrurile au ajuns într-un punct critic când garnizoana capitalei Petrograd – Sankt Petersburg fusese redenumit aşa la începutul războiului, căci suna prea german – a refuzat să oprească

răzmeriţele legate de lipsa pâinii şi chiar şi regimentele de gardă de elită s-au răzvrătit.

La Petrograd s-au format nu unul, ci două noi guverne. Duma a format un guvern provizoriu, alcătuit mai ales din Kadeţi, hotărâţi să pună bazele unei ordini constituţionale. Între timp, revoluţionarii din rândul muncitorilor şi soldaţilor priveau spre Sovietul din Petrograd – cuvântul înseamnă „consiliu“ – dominat de menşevici. Nicolae a fost obligat să abdice de propriii generali şi sfătuitori. A încercat să transfere puterea fratelui său, marele duce Mihail, dar acesta şi-a dat seama de capcana în care urma să cadă[15]. Dintr-odată nu mai era vorba despre un ţar, despre un reprezentant de drept divin.

Pe măsură ce se răspândeau veştile, vechea ordine se destrăma. Între timp, guvernul provizoriu şi Sovietul din Petrograd erau blocate într-o dispută de lungă durată. Această perioadă este adesea numită una de „putere dual㓠, dar în practică nu era nici o putere. Kadeţii aveau toate atributele guvernului, dar Sovietul putea să le contramandeze ordinele, iar angajamentul lor reticent de a continua războiul i-a făcut să piardă mulţi susţinători. Sovietul avea străzile, dar era prea divizat şi prea limitat la capitală pentru a face ceva cu acestea. Exista, de fapt, un vacuum de putere, iar politica, la fel ca natura, detestă vacuumul. Cineva urma să îl umple, iar neînduplecatul şi pragmaticul Lenin şi-a dat seama că a venit momentul.

În primăvara aceea, germanii – considerându-l o potenţială sursă de tulburări în spatele liniilor inamicului – i-au permis liberă trecere în Rusia, iar el a construit baza de putere a bolşevicilor. La 7 noiembrie 1917 (25 octombrie după vechiul calendar rus), aceştia au lovit. Oricât de mult a fost idealizată mai târziu ca o revoltă populară, cu mulţimea fluturând steaguri roşii pe străzi, în realitate a fost o lovitură de stat armată. Gărzile Roşii bolşevice au cucerit Palatul de Iarnă, principalele garnizoane şi arsenale, iar guvernul provizoriu s-a dezintegrat în faţa lor. Cea mai mare parte a celorlalte oraşe principale s-au supus şi ele revoluţionarilor. Lenin a oferit poporului rus „pace, pâine şi pământ“ şi, dacă mulţi nu credeau că el le va putea livra, cel puţin nu doreau să lupte pentru a-l împiedica să încerce. Preluarea puterii s-a dovedit a fi ceva uşor. Să fie păstrată se va dovedi mai greu – şi compromisurile pe care bolşevicii le vor face pentru asta vor

modela viitorul regimului sovietelor.

LENIN VERSUS LENIN

În multe privințe, nu exista un singur Lenin, ci doi. Născut Vladimir Ilici Ulianov în 1870, s-a implicat în activitatea revoluționară de la vârsta de 17 ani, după ce fratele lui fusese executat pentru complot contra vieții țarului. Neînduplecat, neobosit și intrigant, își petrecuse cea mai mare parte a vieții fugind, în Siberia ori în exil în străinătate. Ca și partidul bolșevic pe care îl crease, Lenin era în același timp un om care credea cu înflăcărare într-o ideologie al cărei vis era o lume fără oprimare, sărăcie, exploatare ori lipsuri, dar și un om pragmatic, fără milă, care considera că orice mijloace erau justificate, oricât de sângeroase, dacă ajutau cauza aceasta.

Lenin-cel-pragmatic a pus mâna pe putere în 1917. Nu avea importanță că Rusia nu părea deloc pregătită pentru socialism, fiindcă îi lipsea o clasă muncitoare numeroasă și matură din punct de vedere politic. Nu avea importanță că, în lucrarea sa *Optsprezece brumar al lui Ludovic Bonaparte*, Marx avertizase că a încerca să impui cu forța socialismul într-o țară care nu era încă pregătită pentru asta ar fi contraproductiv, conducând la un regim cu instincte conservatoare, dar cu toată energia revoluției. (Iar Stalin a dovedit că avusese dreptate.) Nu aveau importanță toate acestea: Lenin a văzut o ocazie favorabilă și a creat o ideologie confuză pentru a justifica faptul că a profitat de aceasta. Cu siguranță, revoluția mondială nu era prea departe și totul avea să se rezolve.

Nu a fost chiar așa. Bolșevicii s-au gândit mai întâi să-și respecte promisiunea de a încheia pacea, semnând dezastruosul Tratat de la Brest-Litovsk, prin care au fost cedate teritorii din vest și sud – inclusiv bogatele terenuri agricole ale Ucrainei. Aceasta a deblocat însă și armata din linia întâi a frontului și, în timp ce multe unități pur și simplu s-au evaporat fiindcă soldații au dezertat, o mulțime de generali nemulțumiți (așa-numiții „albgardiști“) au început să se gândească la îndepărtarea acestui regim uzurpator. Între timp, alegerile pentru o nouă Adunare Constituantă au arătat că socialist-revoluționarii, nu bolșevicii, au câștigat majoritatea. Lenin nu pusese mâna pe putere doar pentru a o da rivalilor rurali, așa că în

ianuarie 1918 Gărzile Roşii au dizolvat adunarea şi Congresul Sovietelor dominat de bolşevici a preluat prerogativele guvernului.

Mai important însă, unde era pâinea? Oraşele erau înfometate şi nu erau bani ca să se cumpere grâne pentru ele. În faţa ameninţării militare reprezentate de albgardişti (ajutaţi de intervenţia britanicilor, americanilor, francezilor şi chiar a japonezilor), de revoltele naţionaliste din diferite teritorii neruseşti, de provocările rivalilor socialist-revoluţionari şi a iminentului colaps al statului şi economiei, Lenin-cel-pragmatic a adoptat politica numită „comunism de război“ – deşi fără îndoială era mai mult despre război decât despre comunism. Structurile democratice ale sovietelor au început să fie ocolite de ordinele executivului. Grânele au fost rechiziţionate de Gărzile Roşii sub ameninţarea baionetei, iar când ţăranii rezistau, erau ucişi. A fost înfiinţată o nouă poliţie secretă, Ceka, iar aceasta a devenit tot mai mult un element central al guvernării bolşevice.

Între 1918 şi 1922, ţara a fost devastată de un război civil violent, din care bolşevicii au ieşit victorioşi, iar regiuni precum Ucraina şi Caucaz au fost recucerite, dar numai cu un preţ teribil. 12 milioane de oameni au murit, mulţi de foame şi boli. Orice urmă din Lenin-cel-idealist a dispărut din Partidul Comunist (cum a început să fie cunoscut partidul bolşevic din 1918), care a câştigat pentru că a fost mai nemilos, mai disciplinat şi mai unit decât numeroşii lui duşmani. De fapt, partidul a ajuns să reprezinte noul stat birocratic şi a crescut în mod spectaculos, mai ales prin recrutarea oportuniştilor, rămăşiţe ale vechiului regim şi muncitori analfabeţi politic. Întreaga cultură a partidului a devenit una luptătoare, paranoică şi sălbatică.

După Războiul Civil, statul a fost numit oficial Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste (URSS), însă lupta va continua. Pentru a reconstrui economia, în 1921 Lenin a instituit Noua Politică Economică (NEP), care a liberalizat activitatea economică privată. S-a dovedit a avea succes, în pofida unor crize intermitente, şi între timp Rusia sovietică a cunoscut de asemenea o explozie a experimentelor culturale, sociale şi artistice şi un entuziasm radical. A fost epoca scriitorilor futurişti precum Vladimir Maiakovski, a artiştilor avangardişti precum Kazimir Malevici şi a măsurilor sociale precum „Codul referitor la căsătorie, familie şi la protecţia copilului“ (1918), care recunoştea explicit femeile ca partenere egale (ambii

parteneri puteau alege să ia numele de familie al celuilalt) şi a făcut ca divorţul să fie obţinut uşor, fără a mai fi blamat. Era încă posibil să se creadă că, în pofida greutăţilor, ceva cu adevărat nou şi senzaţional putea fi construit.

Totuşi, în 1922, Lenin a avut primul dintr-o serie de atacuri cerebrale şi a ieşit în mare măsură de pe scena politică. A murit în anul 1924, dar nu înainte de a arăta serioase îngrijorări în legătură cu statul birocratic şi poliţienesc pe care îl crease. În particular, Lenin-cel-idealist era îngrijorat de ascensiunea lui Iosif Vissarionovici Djugaşvili, cunoscut ca Stalin. În testamentul său, lăsat conducerii bolşevice, el a făcut o recomandare clară: „Sugerez ca tovarăşii să se gândească la o modalitate de a-l înlătura pe Stalin“. Nu l-au ascultat, preocupaţi să evite o ruptură în partid, şi poate chiar neîncrezători că Stalin, considerat de toată lumea un funcţionar şters – era secretar general al partidului, o funcţie care mai târziu va însemna conducător al statului, dar la vremea aceea doar administrator-şef –, ar putea fi o ameninţare serioasă. S-au înşelat.

Stalin şi-a demonstrat repede abilităţile politice, adunând elogiile la adresa lui Lenin (pentru care Petrogradul a fost redenumit) pentru a masca îngroparea testamentului şi a avea un avantaj asupra rivalilor de la stânga şi de la dreapta. Comparat cu cei mai mulţi dintre ei, care erau educaţi şi cosmopoliţi, Stalin reprezenta de asemenea ascensiunea „generaţiei Războiului Civil“ de membri de partid, pragmatici, interesaţi şi adesea naţionalişti până la rasism. La sfârşitul anilor 1920, el domina, şi era clar că Stalin plănuia să schimbe ţara într-un mod cu adevărat fundamental, oricare ar fi fost preţul.

TEROAREA

Vechea dilemă a Rusiei, la urma urmei, fusese cum să se modernizeze menţinând în acelaşi timp puterea statului. De obicei, acest lucru fusese încercat din afară, cu Petru cel Mare care angajase constructori de nave străini, cu Ecaterina cea Mare care cochetase cu filozofii occidentali ori cu Nicolae I care apelase la aristocraţii baltici. Cei care încercaseră o restructurare fundamentală a temeliilor sistemului, precum Alexandru II cu

emanciparea iobagilor ori Stolîpin și „pariul lui pe cel puternic“ se loviseră curând de rezistența elitelor rigide. Stalin însă moștenise o țară cu o elită nouă și încă verde, într-un secol în care telefonul și calea ferată, sârma ghimpată și mitraliera vor crea oportunități cu totul noi pentru dictator. Era de asemenea pregătit să gândească la o scară la care nici unul dintre predecesorii lui nu avusese duritatea insensibilă și rece de a visa.

În 1928 a inițiat „Socialismul într-o singură țară“, programul care intenționa să modernizeze radical țara. Scopul era industrializarea acestui stat întins și, în timpul procesului, să-și consolideze conducerea. La cele două provocări, și anume cum își putea permite asta – de unde vor veni banii pentru construirea fabricilor, importul de tehnologie occidentală și altele asemenea? – și cum să impună asta unei țări recalcitrante, avea un singur răspuns: teroarea. Zona rurală a fost colectivizată: de fapt, pământul a fost naționalizat și țăranii transformați în angajați ai statului. Atunci când agricultorii au rezistat, au fost suprimați cu o brutalitate șocantă. Ucraina a fost îngenuncheată de o foamete provocată în 1932–1933, care a ucis mai bine de trei milioane de oameni, în timp ce, în 1931, cel puțin un milion de țărani au fost trimiși în lagărele de reeducare prin muncă din Gulag și 12 milioane deportați în Siberia.

Colectivizarea trebuia să aducă economii însemnate și noua tehnologie în cultivarea pământului, dar mai mult decât orice altceva a impus controlul statului la un nivel nemaiîntâlnit înainte asupra zonei rurale. Ministrul țarist Vîșnegradski spusese: „Să murim de foame, dar să exportăm“, dar Stalin a fost cel care a pus cu adevărat în practică asta, trimițând cereale în Occident în schimbul banilor și tehnologiei, indiferent de costul uman de acasă. Aceasta a permis de asemenea industrializarea, deși într-un mod prost făcut și brutal. Teroarea a ajutat de asemenea la motivarea forței de muncă: salariile reale au scăzut, însă atât teama de a fi denunțat ca „sabotor“, cât și promisiunea unor bonusuri pentru cei care „depășeau planul“ au ajutat să-i facă pe oameni să continue să muncească. În plus, rețeaua de lagăre de reeducare prin muncă – Gulagul –, în care în 1939 erau internați 1,6 milioane de prizonieri, a început de fapt ca loc în care erau înmormântați cei incomozi din punct de vedere politic, dar a devenit de asemenea o sursă de forță de muncă – a unor adevărați sclavi –, de la săparea canalelor la

tăierea copacilor.

Între timp, Stalin a îndreptat teroarea împotriva Partidului Comunist, mai întâi înscenând procese rivalilor săi – acuzându-i că sunt orice, de la spioni la sabotori – și apoi epurându-i în mod sistematic pe toți cei care ar fi putut reprezenta o posibilă amenințare la adresa lui. Culminând cu o adevărată orgie de torturi, arestări în masă și plutoane de execuție în 1937, epurarea a dus la distrugerea elitei partidului: trei sferturi dintre delegații aleși la Congresul Partidului în 1934 nu au supraviețuit până în 1939. Chiar și înaltul comandament al armatei a fost decimat. Numai în anul 1937, 90% din generali și trei dintre cei cinci mareșali ai Armatei Roșii au fost epurați. Arta, cultura, educația și ideologia au fost folosite toate la glorificarea statului și a lui Stalin; de altfel, Maiakovski s-a sinucis în 1930, Malevici a fost arestat de poliția secretă în același an, iar experimentul social radical de la începutul bolșevismului a fost practic anulat într-o nouă încercare de a încuraja familiile mari, stabile („Avem nevoie de luptători, ei construiesc această viață. Avem nevoie de oameni.“) și a le ține pe femei la locul lor.

Cum s-a descurcat Stalin? El a înțeles puterea la nivel visceral și a păstrat un control ferm asupra poliției politice, în multe privințe adevărata inimă a statului său. Dimensiunea reală a ambiției sale și ororile rezultate erau de asemenea dincolo de capacitatea de înțelegere a majorității, până când a fost prea târziu. El a oferit o nemiloasă și canibalică mobilitate socială, iar cei care doreau să joace jocul puteau spera să ajungă foarte departe, foarte repede. Pentru restul, alături de vânătoarea paranoică de spioni și sabotori care a creat propria isterie, Stalin a menținut un uriaș aparat de propagandă ce avea aceleași rădăcini culturale ca mitul „țarului cel bun“, aflat de partea poporului, dar îndrumat greșit de sfătuitorii lui egoiști. „Viața devine mai bună, tovarăși“, le-a spus supușilor, „viața devine mai luminoasă“ – și mulți își doreau cu disperare să o creadă. Însă ceea ce îi aștepta nu peste mult nu era un viitor eroic, socialist, ci apocalipsa celui de-al Doilea Război Mondial.

MARELE RĂZBOI PENTRU APĂRAREA PATRIEI

În 1931, Stalin spusese: „Suntem cu cincizeci sau cu o sută de ani în urma

ţărilor avansate. Trebuie să recuperăm această diferenţă în zece ani. Ori o facem, ori ne zdrobesc“. Zece ani mai târziu, Uniunea Sovietică lupta pentru existenţă.

În perioada interbelică, URSS fusese considerată o ţară paria. Întrucât fascismul era în ascensiune în Europa, Stalin a sperat mai întâi să găsească o cauză comună cu Marea Britanie şi Franţa, apoi, cu oportunism, a încheiat propriile înţelegeri cu Germania lui Hitler, înţelegeri care au condus la împărţirea între ei a Poloniei în 1939. Nu pentru că nu se gândea că războiul cu naziştii era inevitabil: ştia perfect de bine că Hitler vedea Uniunea Sovietică drept un potenţial *Lebensraum*, „spaţiu vital“ pentru o nouă generaţie de stăpâni, coloniştii arieni, ce urmau să folosească munca sclavilor slavi pentru a obţine recolte şi a extrage resursele de care va avea nevoie. Mai degrabă, Stalin sperase că amânarea războiului împotriva Germaniei îi va da cât mai mult timp posibil pentru a se pregăti.

Când, în iunie 1941, Hitler a lansat Operaţiunea Barbarossa, invazia Uniunii Sovietice, aceasta a fost o devastatoare surpriză strategică. Spionii, diplomaţii şi generalii lui îi spuseseră ce urma să se întâmple, dar el era sigur că îl judecase bine pe Hitler şi că războiul fusese amânat pentru anul următor. Armata Roşie era aşadar complet nepregătită, iar la mijlocul lunii iulie germanii parcurseseră două treimi din drumul către Moscova, cea mai mare parte a aviaţiei sovietice fusese distrusă, iar trupul îmbălsămat al lui Lenin fusese trimis în secret, pentru a fi în siguranţă, la Tiumen, 2.500 de kilometri spre est. Stalin însuşi se pare că a suferit o depresie şi, în primele două săptămâni ale războiului, nu a prea existat o conducere centrală la Moscova.

Dar apoi şi-a revenit şi a cerut să se facă orice efort necesar pentru supravieţuire. Au urmat patru ani de efort naţional fenomenal, în care invazia a fost gradual încetinită, apoi oprită şi, în cele din urmă, transformată în contraofensivă încheiată cu Armata Roşie devastând Berlinul şi regimul sovietic impus în Europa Centrală. Industrializarea aspră şi brutală a lui Stalin a construit o economie de război, iar fabricile relocate departe de linia frontului au produs curând şi în mare viteză armele, avioanele şi tancurile de care era nevoie. Stalin era şi un om pragmatic: generalii care fuseseră trimişi anterior în Gulag ca trădători au fost rapid

rechemaţi sub arme, iar bisericile care fuseseră închise de regimul agresiv secular au fost redeschise pentru a implica ortodoxia în luptă. Sovietele vor demonstra de asemenea încă o dată o extraordinară voinţă de a apăra patria (deşi, ca să fim oneşti, trebuie să notăm că aceasta era adesea susţinută de teama de un stat nemilos). Numai în timpul asediului Leningradului au murit mai mulţi ruşi decât britanici şi americani la un loc în întregul război, de exemplu.

Nu este de mirare că ruşii încă îl numesc Marele Război pentru Apărarea Patriei. Este imposibil să minimalizezi importanţa acestuia. Mai bine de 20 de milioane de oameni au murit în acest război şi toată lumea a avut de suferit. Până la sfârşit însă, ţara paria devenise o superputere, iar Stalin s-a aflat alături de prim-ministrul britanic Winston Churchill şi de preşedintele american Franklin D. Roosevelt la Conferinţa de la Ialta din 1945 pentru a împărţi lumea postbelică, Letonia, Lituania şi Estonia fiind direct încorporate în URSS, şi Germania de Est, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Bulgaria şi România destinate a deveni vasalii acesteia. Conflictul armat a confirmat, se pare, teribila necesitate a industrializării lui Stalin, iar partidul va putea să invoce experienţa împărtăşită a războiului ca bază a legitimităţii sale. Stalin a condus până la moartea sa în 1953, prezidând consolidarea implacabilă a regimurilor marionetă din Europa Centrală şi reconstrucţia ţării. Oricum, după triumful din 1945, limitele stalinismului începeau să devină mai clare. Modelul lui economic era din ce în ce mai nepotrivit cu noile tehnologii din epoca postbelică, iar importanţa Gulagului se diminua, nu în ultimul rând din cauza revoltelor din interior, tot mai dese. Membrii nomenclaturii, greu de controlat şi ambiţioşi, aveau şi ei propriile scopuri. Există multe indicii că Stalin hotărâse o nouă epurare pentru a-i pune din nou la locul lor, când a suferit o hemoragie cerebrală. Ar fi putut supravieţui dacă ar fi primit îngrijiri medicale prompte, dar era atât de notorie paranoia lui, încât gărzilor nu li se permitea să vadă ce face şi astfel a fost prea târziu atunci când a fost descoperit: să nu spună nimeni că soarta nu are simţul ironiei.

UN ÎNDELUNG RĂMAS-BUN

Succesorii lui Stalin se vor lupta cu toţii, în felul lor, cu bine-cunoscuta provocare a modernizării. În anii ’50 şi ’60, Uniunea Sovietică părea a fi o putere în ascensiune, aşa că atunci când succesorul lui Stalin, Nikita Hruşciov, a spus Occidentului „vă vom îngropa“ – nu chiar atât de ameninţător cum sună, dar însemnând că Rusia sovietică era în ascensiune –, mulţi din Occident s-au temut că viitorul chiar îi aparţinea. Privind însă retrospectiv, povestea reală a fost una a falimentului imaginaţiei şi voinţei.

Hruşciov este cunoscut pentru că a deschis Gulagul, prezentând unele dintre cele mai rele excese ale stalinismului, şi pentru „Discursul secret“ din 1956, care denunţa „trăsăturile negative“ ale fostului conducător. În parte, era ceva autentic, dar Hruşciov fusese unul dintre oamenii de bază ai lui Stalin şi încerca să se distanţeze, el şi partidul, de Teroare. (Trupul lui Stalin fusese îmbălsămat cum se cuvine şi mutat în mausoleul lui Lenin după moartea sa, dar a fost scos de acolo în 1961.) Cu siguranţă că Hruşciov nu a avut mustrări de conştiinţă când a zdrobit cu brutalitate insurecţia antisovietică din Ungaria în 1956, de exemplu. Mai important este faptul că nomenclatura a început să îl considere periculos: abordarea lui riscantă aproape dusese la un război nuclear în 1962, în timpul Crizei Rachetelor din Cuba, şi tratase greşit problema economiei, ceea ce a dus de mai multe ori la penuria de alimente.

Hruşciov fusese produsul sistemului stalinist şi a încercat să conducă precum un autocrat, nerealizând că puterea trecuse în mâinile numeroasei nomenclaturi de partid – boierii noii ordini. În 1964 a fost îndepărtat în urma unei lovituri de partid nesângeroase, iar viitorul succesor, Leonid Brejnev, s-a adaptat la aceste noi realităţi politice. El nu a fost *vojd* – „şef“ –, ci mai degrabă preşedintele consiliului de administraţie al URSS SRL. Rolul său a fost să intermedieze consensul între principalele grupuri de interese şi să aducă un management mai eficient şi tehnocratic sistemului. Astfel, prima parte a lungului timp în care a fost secretar general – 1964–1982 – a părut impresionant de prosperă, oferind ceva pentru fiecare. Nomenclatura a primit stabilitate şi prosperitate, nu în ultimul timp prin intermediul unor oportunităţi crescute pentru corupţie şi deturnare de fonduri. Cetăţenii sovietici obişnuiţi au primit o mai bună calitate a vieţii, liniştea lor politică fiind cumpărată cu o disciplină mai laxă şi noi bunuri de

consum: între 1964 şi 1975, salariul mediu a crescut cu aproape două treimi. Până şi Occidentului i s-a oferit o perspectivă mai puţin conflictuală şi o nouă epocă de destindere şi coexistenţă.

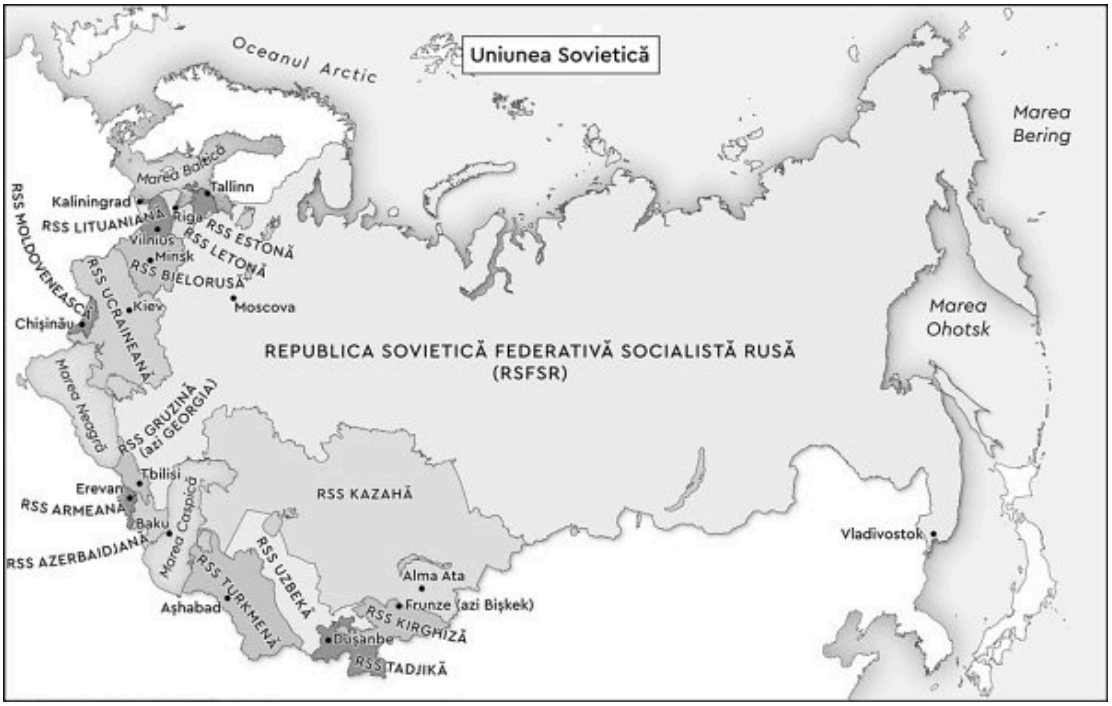

Până acum, toate bune şi frumoase, dar chiar punctele forte ale ordinii lui Brejnev vor duce la căderea lui, nu în ultimul rând pentru că toate aceste creşteri depindeau de fonduri ample pentru a cumpăra pe oricine. La mijlocul anilor ’70, probleme care anterior fuseseră îngropate în avalanşe de ruble începeau să iasă la suprafaţă. Întreprinderi economice serioase, precum deschiderea unor noi zone pentru practicarea agriculturii, nu reuşiseră să îşi respecte promisiunile. Începea o nouă revoluţie industrială globală bazată pe informatică, iar URSS rămânea în urmă. Corupţia şi piaţa neagră subminau economia oficială. Începuse o cursă a înarmărilor foarte costisitoare cu Occidentul. Era o criză care ardea mocnit şi care avea nevoie de acţiune urgentă, decisivă, dar asta era tocmai ceea ce bătrânul şi precautul Brejnev nu putea şi nu voia să furnizeze. Îi lipseau temperamentul, autoritatea politică şi ideile. Prin urmare, pur şi simplu doar a supravieţuit: o metaforă pentru statul sovietic, care devenea tot mai puţin capabil, mai puţin sănătos şi mai senil odată cu trecerea timpului.

La moartea sa, în 1982, era imposibil să mai ignori criza. Uniunea Sovietică era împotmolită într-un conflict violent în Afganistan; băieții se întorceau acasă în sicrie de zinc, în timp ce mass-media oficială încă pretindea că nu era nici un război acolo. Polonia era zguduită de proteste naționaliste și existau semne de agitație în celelalte state-satelit. Economia stagna, proviziile de alimente erau raționalizate, iar populația nu era rebelă, ci mai degrabă apatică și deprimată: „Ei se prefac că ne plătesc“ era refrenul obișnuit, „iar noi ne prefacem că muncim“. Eșecul industrializării lui Stalin și managementul tehnocratic din ultimii ani transformaseră Rusia țăranilor într-o țară sovietică de orașe și căi ferate, ingineri și doctori, cititori și scriitori: în 1917, numai 17% din populație trăia în orașe, dar ajunsese la 67% în 1989, iar rata alfabetizării crescuse de la aproximativ 30% la aproape 100%. Dar la ce servea un asemenea progres când ziarele tale erau pline de minciuni, conducătorii tăi vorbeau despre egalitarism în timp ce duceau o viață privilegiată de care tu nici nu visai să te bucuri, iar tu erai nevoit să stai la coadă pentru o bucată de pâine?

Noul secretar general a fost asceticul și acerbul Iuri Andropov, fost șef al KGB (poliția politică), și unul dintre puținii neatinși de corupția și carierismul atât de răspândite. Era hotărât să facă schimbări, dar în aceeași măsură era un om lipsit de noroc: la trei luni de la preluarea mandatului a fost diagnosticat cu insuficiență renală. A rezistat încă un an, însă principala sa realizare a fost că a promovat rapid un relativ tânăr și relativ reformist membru de partid, pe nume Mihail Gorbaciov. Când Andropov a murit în 1984, Gorbaciov nu se afla încă în poziția de a prelua puterea, așa că l-a sprijinit în mod abil pe cel mai lipsit de personalitate dintre membrii de partid, Konstantin Cernenko. La urma urmei, Cernenko era și el foarte bolnav și era de așteptat că va muri curând. Asta a și făcut, cu amabilitate, în 1985, permițându-i lui Gorbaciov să devină secretar general. Ambiția lui era să salveze sistemul sovietic. În loc de asta, avea să-l omoare.

REFORMAT PENTRU A MURI

Gorbaciov a fost unul dintre ultimii credincioși adevărați. El s-a uitat la țară, cu economia ei muribundă, cu membri de partid corupți, muncitori

demoralizaţi, cu poziţia pe plan mondial în declin şi ideologia marxist-leninist depăşită, şi cumva s-a gândit că poate fi reformată, salvată, chiar dacă avea puţine resurse la îndemână şi o majoritate foarte mică în Politburo, organism executiv care conducea partidul între sesiunile Comitetului Central al PCUS. A fost un semn de neobişnuită naivitate să se autoconvingă de asta; a fost un semn de neobişnuită maturitate că a putut să crească şi să evolueze în timp ce programele lui succesive au eşuat.

A început prin a se gândi că problema era de fapt una legată de prezenţa câtorva mere stricate în interiorul nomenclaturii, elita partidului, şi că trebuia să ia măsuri împotriva ineficienţei şi indisciplinei în muncă. Nu peste mult timp a devenit clar că era mult mai sistemică, iar în 1986 vorbea despre nevoia de *perestroika* („restructurare“) la un nivel fundamental. Aceasta însemna modernizare economică, dar şi reformă politică. Central pentru cea din urmă era *glasnost*, tradus de obicei prin „deschidere“, dar având de fapt sensul de a-ţi spune sincer părerea. A încurajat o evaluare onestă şi realistă a problemelor ţării, în parte pentru a încerca şi a transmite tuturor oamenilor cât de necesari sunt, luând în considerare faptul că timp de decenii fuseseră la dietă, hrăniţi cu o propagandă reconfortantă. După dezastrul din 1986 de la Cernobîl, când la centrala nuclearo-electrică din Ucraina a avut loc un accident şi chiar şi Gorbaciov a revenit la vechile instincte sovietice şi la început a încercat să îl acopere, şi-a dat seama că asta venea atât de jos, cât şi de sus.

Gorbaciov întâmpina însă tot mai multă rezistenţă şi pierdea controlul. Şefilor partidului le displăceau încercările lui de reformă. Minorităţile naţionale au început să folosească noile libertăţi pentru a milita *pentru* libertate. *Glasnost* a căpătat un avânt propriu şi toate chestiunile murdare din partid au început să fie descoperite, de la corupţia în nomenclatură la crimele lui Stalin. Însă în loc să se retragă, a devenit tot mai radical, şi în 1989 a creat o nouă bază constituţională pentru ţară, cu un preşedinte ales. De ce era nevoie ca secretarul general al Partidului Comunist să fie şi preşedinte? Pentru că Gorbaciov ajunsese să realizeze că Partidul era de fapt cel mai mare obstacol în calea reformei şi el avea nevoie de o bază de putere independentă pentru a încerca şi a forţa schimbarea.

Însă nu a funcţionat. Conservatorii din partid pur şi simplu au devenit

mai stăpâni pe situaţie şi, pe măsură ce situaţia economiei se înrăutăţea, au început să apară noi forţe politice, profitând de democratizarea lui. Naţionaliştii din Ucraina şi ţările baltice au început să se mobilizeze pentru obţinerea independenţei, cei din Armenia şi Azerbaidjan au început să redeschidă vechi dispute teritoriale. Mai periculos, un fost şef local al partidului pe care Gorbaciov îl promovase mai întâi şi apoi îl disponibilizase, Boris Elţin, se ridica, la momentul oportun fiind ales preşedinte al Sovietului Suprem al Republicii Sovietice Federative Socialiste Ruse. Iarna 1990–1991 a fost una grea, cu mari greve ale minerilor, iar Gorbaciov a ezitat, luând în considerare o alianţă cu membrii conservatori (durii) din partid pentru a reinstaura ordinea. Totuşi, a refuzat să cedeze acestei tentaţii şi a ieşit din nou din situaţie mai radical ca niciodată. A început să negocieze cu preşedinţii aleşi ai diferitelor republicii ale URSS, pentru a fi de acord cu un nou Tratat Unional care să remodeleze complet statul, transformându-l dintr-un imperiu moscovit într-o adevărată federaţie de membri voluntari.

A fost prea mult pentru conservatorii din partid, aşa că în august 1991 au pus la cale o lovitură de stat, l-au arestat pe Gorbaciov, care se afla la casa de vacanţă din Crimeea, şi au declarat că un „Comitet de Urgenţă“ preluase conducerea. Ei anticipaseră că populaţia sovietică intimidată şi docilă va accepta pur şi simplu ordinele lor. Se înşelau. Oamenii au început să iasă pe străzi şi să protesteze, la Moscova şi peste tot în ţară. Dacă acel „Comitet de Urgenţă“ ar fi fost la fel de nemilos ca atât de mulţi uzurpatori ruşi precedenţi, poate că ar fi avut câştig de cauză până la urmă, dar în acel moment decisiv nu au vrut sau nu au fost în stare să folosească forţa. Încurajaţi, sutele de protestatari au devenit mii, iar Elţin – pe care complotiştii nici nu se gândiseră să îl aresteze – a devenit campionul lor.

După numai trei zile, lovitura de stat a eşuat, iar Gorbaciov s-a întors la Moscova, dar toate calculele de putere se schimbaseră. Elţin acceptase fără tragere de inimă ideea unui nou Tratat Unional, în mare pentru că exista riscul ca în caz contrar conservatorii să preia controlul. Aceştia încercaseră şi eşuaseră, iar Elţin putea acum să-şi îngăduie plăcerea de a da frâu liber resentimentelor profunde faţă de Gorbaciov. A scos în afara legii Partidul Comunist şi a refuzat să semneze Tratatul Unional. Statele baltice şi-au

declarat independenţa; ucrainenii au cerut-o pe a lor. Recunoscând realităţile situaţiei, ca ultimă măsură ca preşedinte al Uniunii Sovietice, Gorbaciov a decretat că aceasta va fi dizolvată pe 31 decembrie 1991, la miezul nopţii.

SFÂRŞITUL IDEII SOVIETICE

Vechiul regim fusese desfiinţat în timpul Primului Război Mondial, dar, pentru că îşi epuizase capacitatea de a evolua, s-ar putea argumenta că era deja mort, dar încă nu o ştia. Revoluţionarii care au preluat puterea în 1917 sub conducerea lui Lenin avuseseră fermitate şi idealism, dar nu şi un real plan pentru viitor. În urma luptelor disperate din timpul Războiului Civil (1918–1922), au cucerit ţara, dar şi-au pierdut sufletul, idealismul făcând loc oportunismului într-un mod care a ajutat garantarea ascensiunii lui Stalin la putere. Doctrina lui, „Socialismul într-o singură ţară“, a fost o expresie nu numai a foamei sale de putere, ci şi conştiinţa ascuţită a vulnerabilităţilor Uniunii Sovietice. El a mobilizat un nou mit naţional, cel al construcţiei socialismului, în numele unei brutale campanii de modernizare. Victoria în Marele Război pentru Apărarea Patriei a reprezentat apoteoza unui mesianism rusesc de durată, sentimentul că exista ceva special, unic, referitor la ţară şi că ea avea un destin măreţ. În 1812, apoi în timpul revoluţiilor de la jumătatea secolului al XIX-lea, ruşii pretinseseră că sunt apărătorii Europei, nu verii săi înapoiaţi, iar acum aveau dovada. Ca o ironie a sorţii, salvatorul Europei a devenit ulterior ocupantul a jumătate de continent şi o ameninţare pentru restul, iar Cortina de Fier nu numai că a închis Rusia departe de Europa, dar a şi făcut-o mai „altfel“ decât niciodată.

În ultimii ani ai regimului sovietic, când afirmaţia că istoria era de partea Partidului Comunist a devenit tot mai greu de crezut, când corupţia devora statul din interior şi economia se dezvolta tot mai lent, Kremlinul a fost obligat să se bazeze tot mai mult pe propagandă şi minciuni. Dar nici partidul, nici masele nu mai credeau cu adevărat în fanteziile cu drapele roşii care erau propagate. În schimb, toată lumea căuta propria bucată de Europa, de la cetăţenii obişnuiţi care ascultau BBC în camere întunecoase şi

făceau comerţ pe piaţa neagră cu discuri cu Beatles, la membrii nomenclaturii care cumpărau whisky şi jeans de import din magazinele speciale ale partidului. Ideea sovietică a sfârşit, precum ţarismul, într-un mod exagerat, dar oamenii sovietici înşişi aveau visuri foarte diferite. Totuşi, odată cu sfârşitul URSS, vor fi oare în stare cel puţin să le realizeze?

Bibliografie suplimentară: O bună istorie generală a erei sovietice este cartea lui Robert Service, *The Penguin History of Modern Russia: From Tsarism to the Twenty-first Century* (Penguin, 2015). Cele mai bune biografii ale liderilor importanţi sunt cea a lui Robert Service, *Lenin* (Macmillan, 2000), a lui Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (Knopf, 2004), şi cea a lui William Taubman, *Gorbachev: His Life and Times* (Simon & Schuster, 2017). Cartea lui Aleksandr Soljeniţîn, *One Day in the Life of Ivan Denisovich* (Penguin, 2000), rămâne cea mai tranşantă şi foarte concentrată introducere în viaţa din Gulag.

Notă

15. La 2 martie 1917, ţarul a hotărât să abdice în favoarea fiului său. Însă ţareviciul Alexei, care avea 12 ani, suferea de hemofilie, aşa că Nicolae II s-a răzgândit şi a cedat coroana fratelui său, marele duce Mihail: „În înţelegere cu Duma imperială, am hotărât să renunţăm la tronul imperial rus şi să depunem puterea supremă. Cum nu dorim să ne despărţim de iubitul nostru fiu, transmitem succesiunea fratelui nostru, marele duce Mihail Aleksandrovici...“. Acesta din urmă a refuzat să accepte coroana şi a abdicat a doua zi.

8. „RUSIA S-A RIDICAT DIN NOU DIN GENUNCHI“

CRONOLOGIE

1991	Sfârşitul Uniunii Sovietice
1993	Elţin dizolvă cu forţa parlamentul
1994–1996	Primul Război Cecen
1998	Criza financiară
1999–2009	Al Doilea Război Cecen
2000	Putin devine preşedinte
2003	Arestarea lui Mihail Hodorkovski
2008–2012	Interregnum Medvedev
2014	Anexarea Crimeii şi intervenţia în Donbas; înrăutăţirea relaţiilor cu Occidentul
2024	Sfârşitul celui de-al patrulea mandat de preşedinte al lui Putin?

8. Monumentul în cinstea apărătorilor pământului rus, Moscova, 1995 (© Mark Galeotti).

PARCUL VICTORIEI, SITUAT ÎN VESTUL MOSCOVEI, ILUSTREAZĂ PERFECT cum încearcă Rusia modernă să creeze o identitate din resturi și bucăți ale istoriei sale pe care alege să și le amintească și rețină. Acest monument, de exemplu, reunește un războinic medieval ca aceia care au luptat alături de Dmitri Donskoi împotriva tătaro-mongolilor la Kulikovo, unul dintre infanteriștii care s-au străduit din greu în 1812 să învingă *la Grande Armée* a lui Napoleon și un soldat sovietic din Marele Război pentru Apărarea Patriei. Trei momente de glorie națională, unite. Și de ce nu? Ce țară nu își scoate în evidență mai mult triumfurile decât suferințele? Motivul pentru care merită să ne ocupăm puțin de acești trei viteji apărători ai patriei mamă este ideologia pe care o apără, care a ajuns să definească Rusia din zilele postsovietice, un amestec de irascibilă defensivă și un mit naționalist inclusiv al unei misiuni istorice unice.

Sovieticii nu au reușit niciodată să facă imposibilul, și anume să depășească Occidentul, fără să abandoneze miturile ideologice care au

devenit foarte importante pentru linia partidului. În mod repetat, acest lucru a oprit progresul, fie că a fost vorba despre rezultatele cercetării în domeniul geneticii, irosite pentru că șarlatanul Trofim Lîsenko a reușit să îl convingă pe Stalin că era o „pseudoștiință burgheză“, sau de paranoia KGB referitoare la libera circulație a informațiilor, ceea ce a însemnat că ani întregi fotocopiatoarele au fost considerate un risc de siguranță națională, sau de modul în care insistența dogmatică pentru planificarea centrală a înăbușit inițiativa și inovația. Când Gorbaciov a început să pună sub semnul întrebării mijloacele consacrate, întregul sistem s-a prăbușit. În timpul procesului, istoria recentă și istoria îndepărtată, cu grijă conservate – ceea ce adesea însemna esențial falsificate –, au fost dintr-odată puse sub semnul întrebării. Detaliile oribile ale Terorii staliniste contestau povestea eroică a industrializării sovietice și până și triumful în al Doilea Război Mondial era subminat de relatările despre proasta conducere a generalilor și despre disprețul rece arătat față de viața soldaților. Astfel, echilibrul s-a pierdut, și un val de adevăruri recuperate, opinii discutabile și adevărate teorii ale conspirației au făcut să dispară orice certitudine. Lenin chiar a fost agent german? Stalin era pedofil? S-a prăbușit un OZN în orientul îndepărtat rusesc în 1986? Gorbaciov a dezmembrat URSS ca parte a unei conspirații sionisto-masonice?

În anii 1990, piețele și ideile occidentale s-au abătut asupra unei Rusii care căuta noi adevăruri. Toată lumea a acceptat ideea că Rusia era în fine parte a Europei, căreia îi aparținea. Nu a trecut mult până când această presupunere a fost pusă sub semnul întrebării; rușii care îmbrățișaseră cu înflăcărare stilul de viață occidental (atunci când și-au putut permite) au început totuși să se privească pe sine și națiunea lor ca fiind împinși în jos și ținuți la distanță de o Europă care îi primea cu entuziasm pe baltici și pe bulgari, slovaci și sloveni, dar nu pe ruși. Din aceasta a provenit reacția negativă postimperială care l-a dus în cele din urmă pe Vladimir Putin la Kremlin și i-a dus la momentul oportun pe „omuleții verzi“[16] ruși în Crimeea și sud-estul Ucrainei. A dus de asemenea la un nou efort de a construi o identitate pentru țară, de a găsi o semnificație a călătoriei sale sângeroase și rătăcitoare, și din asta un sens al direcției în care ar trebui să se îndrepte.

SĂLBATICII ANI ’90

La 31 decembrie 1991, la miezul nopții, Uniunea Sovietică a fost înlocuită de 15 noi țări, cea mai mare și mai populată fiind Federația Rusă. Ce era însă noua Rusie? Celelalte state aveau avantajul de a putea să se autodefinească în termenii a ceea ce nu fuseseră: nu mai erau supuse Moscovei. Federația Rusă se întindea pe 11 fusuri orare; populația ei de aproximativ 149 de milioane de locuitori era alcătuită în proporție de 80% din etnici ruși, dar includea și minorități, de la armeni la ucraineni, de la tătari la finlandezii din Karelia. Putea să pretindă că este moștenitoarea statului sovietic? Era o succesoare a imperiului țarist?

Era acesta un palimpsest, plin de texte pe jumătate șterse din timpurile trecute, ori o simplă foaie albă de hârtie? Venise vremea pentru un vizionar, un lider cu pasiune, determinare și energie pentru a crea o nouă Rusie și a le impune rușilor acest vis. L-au avut pe Boris Elțin.

Îl puteai ușor trata cu dispreț pe Elțin, mai ales că în anii 1990 părea să cedeze din ce în ce mai mult în fața băuturii, a calmantelor, a problemelor de sănătate și exceselor, prezidând o tranziție eșuată către piața liberă, care a schimbat masiv monopolul de stat cu unele private. Țara a fost jefuită la scară mare, toată industria a fost privatizată, pe câteva copeici sau ruble, și a intrat în mâinile unor anumiți escroci și prieteni. Era acel Elțin care a cântat ca la țambal pe capul președintelui statului prieten ex-sovietic Kîrgîzstan în 1992, care a adormit în timpul unei vizite de stat la Dublin în 1994, și pe care US Secret Service l-a găsit beat, în izmene, căutând pizza pe Pennsylvania Avenue în 1995[17]. Cu toate acestea, era de asemenea acel Elțin care s-a aflat în fruntea rezistenței la încercarea de lovitură de stat a conservatorilor din PCUS din 1991, care a blocat eforturile lui Gorbaciov de a reorganiza URSS și care, confruntat cu un parlament recalcitrant, moștenire sovietică, în 1993, l-a dizolvat pentru că refuza să i se supună. Asta era împotriva constituției, așa că pur și simplu a cerut revizuirea retroactivă a constituției pentru a legaliza dizolvarea. Apoi, în 1996, când se părea că Partidul Comunist renăscut putea să câștige de fapt președinția, el s-a întors spre oligarhi, noii oameni de afaceri megabogați care profitaseră de pe urma politicii sale economice fără nici o regulă, pentru a-l susține –

sau, cum ar spune unii, să falsifice alegerile pentru el.

Pentru cei mai mulți ruși, a fost un deceniu de disperare, nesiguranță și încercări. În timp ce o mână de ruși deveneau extrem de bogați, majoritatea se luptau cu o criză economică mai rea decât Marea Criză din America anilor ’30. Mai bine de jumătate dintre ei trăiau sub limita sărăciei, un sistem de sănătate falimentar a avut drept consecință explozia mortalității, și crima organizată a părut că scăpase de sub control. Îmi amintesc imaginea șocantă a pensionarilor înșirați pe lângă stațiile de metrou, vânzând tot ce puteau găsi pentru a aduna câteva ruble: o medalie veche, un singur pantof, un tub de pastă de dinți pe jumătate folosit.

Când Elțin avea un dușman, putea fi concentrat, nemilos, energic; însă, când distrugătorul de stat a avut șansa de a fi un constructor de stat, a fost clar că nu avea nici un plan real. Toată lumea simțea că această anarhie nu mai putea să continue. Țara fusese tratată de sus și ignorată pe plan internațional, și nu era de mirare, fiind atât de slabă. Moscova nici măcar nu a putut înfrânge rebeliunea din regiunea Cecenia, din sud, doar a luptat pentru un deznodământ neconcludent. La sfârșitul deceniului, în și în jurul Kremlinului existau oameni care căutau un succesor pentru Elțin. Trebuia să fie cineva loial și eficient (și, în mod ideal, sănătos și treaz), cineva cu hotărârea de a restabili puterea statului, cineva care să poată exprima în mod clar o viziune pentru Rusia. Și l-au găsit.

INTRĂ ÎN SCENĂ NOUL ȚAR

Au căzut de acord asupra unei figuri relativ necunoscute, un anume Vladimir Putin. În anii ’80 fusese ofițer KGB, deși nu se făcuse remarcat, dar în anii ’90 se întorsese în orașul natal Sankt Petersburg (numele Leningrad nu supraviețuise prea mult prăbușirii URSS) și, la un moment dat, a devenit viceprimar. A început să-și facă un nume ca om de încredere, subordonatul discret și eficient care își apăra șeful. Atunci când primarul Anatoli Sobceak era să fie arestat pentru acuzații de corupție, Putin a fost cel care l-a urcat într-un avion cu destinația Franța. În 1996, Putin s-a mutat la Moscova și a devenit adjunct al Departamentului de gestionare a proprietății imobiliare al Administrației Prezidențiale, unde din nou a jucat

un rol important în buna funcţionare a lucrurilor şi combaterea zvonurilor de deturnare de fonduri.

În acest punct, ascensiunea lui a devenit fulminantă şi, după o perioadă în care a activat ca adjunct al şefului de cabinet al lui Elţin şi şef al Serviciului Federal de Securitate (succesor al KGB), la 9 august 1999, Elţin l-a numit viceprim-ministru şi, mai târziu în aceeaşi zi, prim-ministru ad-interim.

La sfârşitul acelui an, Elţin a demisionat, iar Putin a devenit preşedinte ad-interim, aşa că a putut să îşi facă serios campanie în alegerile care urmau, cu toate avantajele mandatului. Putin şi-a plătit totuşi datoriile: primul decret pe care l-a semnat îi acorda garanţii lui Elţin, nu în ultimul rând oferindu-i imunitate pentru potenţiale acuzaţii de corupţie, avantaj extins în mod informal la întreaga lui familie.

Cine era însă Putin? O misterioasă (convenabilă în mod misterios, sugerează unii) serie de atentate cu bombă asupra unor blocuri din Rusia la sfârşitul anului 1999 şi izbucnirea unui nou război în Cecenia i-au permis să se poziţioneze ca dur apărător al siguranţei şi al intereselor naţionale. Nu a oferit un program clar, dar promisiunea unei „dictaturi a legii“ i-a încântat pe cei obosiţi de anarhia din ultimul deceniu. Era de asemenea, ca şi Elţin în 1996, susţinut în mod ostentativ atât de mass-media de stat, cât şi de cea privată, şi prin urmare a câştigat primul tur al alegerilor cu 53,4% din numărul de voturi.

A început prin a clarifica faptul că anii de derivă se terminaseră. Oligarhii aveau de făcut o alegere simplă: să accepte că nu vor mai putea dicta în politică şi să se bucure de bogăţia lor, sau să lupte cu Kremlinul şi să piardă. Unii au plecat din Rusia, dar cel mai bogat, magnatul petrolului Mihail Hodorkovski, a îndrăznit să susţină candidaţii opoziţiei şi să se plângă de corupţie. În 2003 a fost arestat, acuzat de fraudă şi evaziune fiscală şi trimis la închisoare, nu în ultimul rând ca o avertizare eficientă pentru restul. Cecenii au fost supuşi în urma unei campanii brutale în care capitala lor, Groznîi, a fost distrusă şi a fost impus un nou regim local violent. Kremlinul era din nou pe val.

Putin a fost norocos. Poporul rus dorea cu disperare să se pună capăt sărăciei din anii ’90 şi acum avea un lider care era nu numai inteligent şi energic, avea şi resursele pentru a începe reconstruirea ţării. Anii 2000 au

fost marcaţi de o redresare economică spectaculoasă: petrolul şi gazul reprezentau aproape trei sferturi din exporturile Rusiei şi aproximativ jumătate din bugetul statului, iar preţurile au fost ridicate în tot timpul deceniului. Putin avea banii necesari pentru a investi în reconstrucţia armatei ţării, a închide ochii la deturnarea de fonduri a propriilor prieteni şi suficienţi pentru a-i oferi ruşilor obişnuiţi, care au ajuns să se bucure de un nivel de confort şi securitate fără precedent. În esenţă, el a oferit un nou contract social: păstrează tăcerea şi stai departe de politică, iar eu îţi voi garanta o calitate a vieţii tot mai bună. După declinul demn de milă şi prăbuşirea spectaculoasă a Uniunii Sovietice şi după „sălbaticii ani ’90“, aceasta era o înţelegere pe care cei mai mulţi erau dispuşi să o accepte.

Cu toate acestea, Putin nu avea să se bazeze pe gratitudinea supuşilor. Democraţia rusă, niciodată prea solidă, a devenit tot mai mult un teatru politic, falşii lideri şi partide de opoziţie jucându-şi rolurile fără speranţă sau aşteptări într-o victorie, numai pentru a păstra aparenţele. În vremurile sovietice, mass-media şi artiştii în aceeaşi măsură fuseseră consideraţi „ingineri ai sufletului uman“, cum spunea Stalin: agenţii partidului aveau sarcina să impună maselor ideologia corectă. În timpul lui Putin însă, nu au mai fost ingineri; mijloacele de comunicare în masă au devenit agenţii publicitari ai Kremlinului. Televiziunea în particular (aproape toate posturile controlate sau dominate de stat) a devenit un fel de tabloid gălăgios şi ostentativ susţinător al regimului său. În 2004 a câştigat fără probleme, cu 71% din voturi, şi, deşi constituţia îi interzicea să aibă un al treilea mandat consecutiv, în 2008 pur şi simplu l-a instalat pe obedientul său prim-ministru, Dmitri Medvedev, preşedinte prin procură. Putin s-a mutat din biroul prezidenţial de la Kremlin în cel al prim-ministrului din aşa-numita Casă Albă, dar adevărata putere s-a mutat şi ea împreună cu el. Când mandatul lui Medvedev se apropia de sfârşit, el l-a susţinut din nou, conştiincios, pe Putin la preşedinţie şi, în 2012, cei doi au schimbat funcţiile între ei.

PUTINISMUL PE CALEA RĂZBOIULUI

Între timp, relaţia lui Putin cu Occidentul se schimbase. Fusese întotdeauna

şi pe faţă un patriot rus care credea că statutul de „mare putere“ era un drept dobândit prin naştere al ţării sale. La început, totuşi, dorise să fie un partener, gândindu-se că atâta timp cât încuraja afacerile străine în Rusia şi susţinea „Războiul global împotriva terorismului“ al SUA, Occidentul va trata Rusia ca pe un jucător serios şi va închide ochii la ce se petrecea în interiorul graniţelor sale. Curând se va simţi însă trădat în ambele puncte şi, în 2007, a atacat vehement politica occidentală la München, criticând apariţia unei ordini mondiale „unipolare“ dominate de Statele Unite ale Americii.

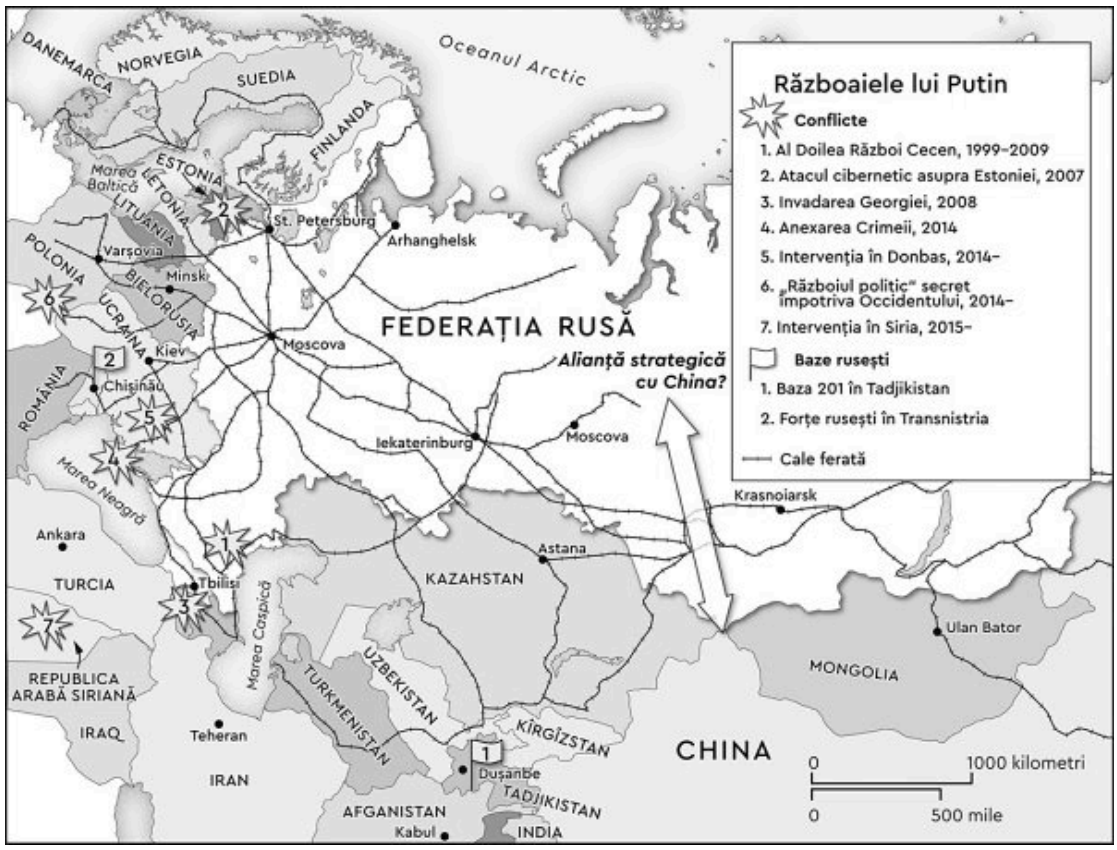

Exasperat de realele şi de perceputele gesturi de desconsiderare, ca şi de provocările Occidentului, a adoptat o politică naţionalistă tot mai agresivă. În parte, aceasta a fost adoptată luând în considerare moştenirea sa istorică, el fiind omul care salvase mai întâi Rusia de la dezintegrare şi apoi, aşa cum a spus-o de altfel, se asigurase că „Rusia s-a ridicat din nou din genunchi“. În timpul regimului său, Rusia a invadat Georgia vecină (2008), a anexat

peninsula Crimeea de la Ucraina (2014), a provocat un război civil în regiunea Donbas din sud-estul Ucrainei (2014–) și a intervenit în războiul civil din Siria (2015–). A inițiat de asemenea o campanie agresivă de spionaj și intervenții secrete, de la un masiv atac cibernetic împotriva Estoniei (2007) la asasinarea dușmanilor și a trădătorilor în străinătate.

Pentru Putin acestea erau însă reacții esențial defensive la încercările Occidentului de a izola și marginaliza țara sa și de a nega statutul ei global. Sprijinul pentru activiștii prodemocrație și anticorupție din Rusia, criticarea morții unor jurnaliști și politicieni vehemenți și o serie de revolte împotriva regimurilor prietene cu Moscova din lumea arabă și statele postsovietice – mai ales protestele „Euromaidanului“, care au răsturnat regimul corupt din Ucraina în 2013–2014 – au fost toate considerate dovezi ale unei strategii occidentale în acest sens. În timp ce Occidentul a devenit îngrijorat în legătură cu „războiul hibrid“ rusesc – folosirea subversiunii și dezinformării pentru a răspândi diviziunea și a submina instituțiile politice – Moscova era la fel de preocupată în legătură cu eventualitatea de a se confrunta cu o amenințare similară.

Această direcție naționalistă a făcut mai ușor pentru Putin să exprime clar o viziune pentru Rusia lui și, spera el fără îndoială, să inspire un popor care, de la revenirea lui la președinție în 2012, era tot mai dezamăgit, mai plictisit de politica înșelătoare, de corupția înrădăcinată și de o economie stagnantă ce nu îi mai putea cumpăra toleranța. A deturnat fără rezerve toată istoria țării sale pentru a crea un arbore genealogic istoric care să întruchipeze și o traiectorie viitoare. Una dintre cele mai bune reprezentări ale acestuia se află în expoziția *Rusia – Istoria mea*, inaugurată la Moscova și apoi copiată în toată țara. Într-o expunere multimedia vie și colorată, țari și comisari, cneji din secolul al XII-lea și diplomați din secolul XXI sunt desfășurați, de manieră interșanjabilă, într-o prezentare deloc subtilă a unor anumite perspective primordiale. Rusia, în primul rând, este puternică atunci când este unită, pradă atunci când este divizată. Un stat puternic este o responsabilitate morală și patriotică, iar asta înseamnă supunerea boierilor – sau a comisarilor, sau a oligarhilor – față de autoritatea lui nedivizată.

În al doilea rând, Rusia nu este agresor, ci un formidabil apărător – extinderea fără remușcări spre est în Asia, numeroasele conflicte (dintre

toate ţările cu care se învecinează Rusia, Norvegia este singura cu care nu a dus un război – încă), intervenţiile imperiale, de la suprimarea de către Nicolae I a revoluţiilor europene în secolul al XIX-lea la zdrobirea Primăverii de la Praga în 1968, au fost simple necesităţi de a apăra patria mamă şi ordinea naturală. Când respinge atacurile Occidentului, ea îşi apără statu-quo-ul împotriva eforturilor conduse de Statele Unite ale Americii de a forţa impunerea unei hegemonii „unipolare“ asupra lumii. Chiar şi propaganda toxică de la televiziunea de stat, suprimarea pe scară largă a câinilor de pază independenţi şi respingerea normelor internaţionale referitoare la drepturile omului şi a celor care le monitorizau au ajuns să fie interpretate ca mijloace de apărare a patriei mamă împotriva interferenţei străine şi a „războiului informatic“.

Până la urmă, Rusia nu este o ţară asiatică, nici – chiar dacă unii folosesc termenul – un hibrid „eurasiatic“. Este europeană, dar cu adevărat europeană. Ruşii au apărat Europa în mod repetat, uneori de inamici din afară, precum Hoarda de Aur, alteori de cei din interior, fie că au fost cuceritori, precum Napoleon ori Hitler sau forţe ale haosului şi deviaţiei. Cu alte cuvinte, adevărul este că Rusia ţine la adevăratele valori europene într-o vreme în care naţiunile din vestul Europei le-au abandonat. Credinţa sa ortodoxă este autentica formă de creştinism, la fel cum conservatorismul ei social este pur şi simplu un refuz de a răspunde tendinţelor degenerate şi subiectivismului moral postmodern.

PUTIN ŞI ISTORIA

Bineînţeles, s-ar putea spune mult mai multe despre Putin. Despre persoana publică uneori pervers de macho, despre amestecul deosebit între o extremă (şi uneori fatală) suprimare a unor forţe de opoziţie şi o disponibilitate de a permite şi chiar de a ceda în faţa celorlalţi, despre ce se va întâmpla atunci când al patrulea său mandat prezidenţial se va sfârşi în 2024, şi anume se va retrage, va găsi o altă soluţie de ocolire a constituţiei pentru a rămâne la putere ori va alege un succesor. Însă în marea întindere a extraordinarei istorii a Rusiei, el nu ar trebui să fie tratat doar ca un alt ţar sau secretar general, meritând o rubrică sau două, dar nu mai mult? Sigur, el merită toată

consideraţia pentru stabilizarea ţării în interior şi restabilirea rolului acesteia, unul antagonic şi uneori irascibil, pe scena mondială. Şi totuşi nu a fost la fel de sângeros precum Ivan (cel Groaznic) ori Stalin (cel mult mai groaznic), nici la fel de (destul de la propriu) măreţ precum Petru cel Mare. Îi lipsesc inteligenţa rece şi nemiloasă a lui Lenin sau Andropov, ori instinctele politice fine ale Ecaterinei cea Mare sau Dmitri Donskoi.

Asta nu înseamnă să-l minimalizezi pe Putin, ci să-l pui la locul lui. A încercat cu siguranţă să modeleze înţelegerea de către Rusia a istoriei sale. Tot mai mult, manualele şcolare şi cursurile universitare trebuie să adere la versiunea oficială care maximizează triumfurile şi minimizează tragediile. Stalin devine un modernizator necesar şi un comandant militar, cu Gulagul dat deoparte. Putin a insistat ca această nouă şi oficială poveste a ţării să fie ceva „eliberat de contradicţii interne şi dublă interpretare“ – ca şi cum istoria adevărată a fost vreodată aşa de ordonată.

El nu este primul care a încercat să impună imaginea Rusiei şi trecutul istoric. Dmitri Donskoi a avut propriii cronicari „îmblânziţi“, Ecaterina cea Mare şi-a prezentat cu grijă profilul ţării în Europa, şi cultul „naţionalităţii oficiale“ din timpul lui Alexandru III a fost însoţit de o campanie care să închidă gura şi să-i „domesticească“ pe eruditii enervanţi care insistau să-i conteste preceptele. Cea mai frapantă dintre toate, oficiala *Istorie a Partidului Comunist (bolşevic) al Uniunii Sovietice: Curs scurt*, editată de Stalin şi publicată în 1938, a fost o încercare de a redefini chiar evenimentele din istoria recentă. În următorii 20 de ani, mai bine de 42 de milioane de exemplare ale *Cursului scurt* au fost tipărite şi distribuite, în 67 de limbi, făcând din aceasta probabil cea mai citită carte după Biblie.

Ideea este că nici una dintre aceste încercări nu a funcţionat, nu în adevărata intenţie de a fi în stare să modeleze felul în care rușii se înţeleg pe sine. Un popor palimpsest şi o ţară fără hotare geografice, culturale sau etnice clare s-ar putea să îşi dorească foarte mult mituri naţionale care îi ajută să se unească şi să se definească, dar este cu atât mai greu să fie ţinuţi captivi în indiferent care poveste „eliberată de contradicţii interne şi dublă interpretare“.

Putin se potrivește indiscutabil în cele mai largi tipare ale istoriei Rusiei, deși probabil ca o figură esenţialmente de tranziţie, nici sovietic, nici cu

adevărat postsovietic. URSS a rămas în mod clar în urma Occidentului, fără a fi în stare să intre în competiție într-o nouă cursă a înarmărilor, iar poziția ei internațională a fost prin urmare tot mai vulnerabilă. Gorbaciov a anunțat o încercare de a moderniza Uniunea Sovietică, care în mod necesar implica liberalizarea, și asta a adus răzvrătire și în cele din urmă colaps. Pentru Putin, asta a fost „o considerabilă catastrofă geopolitică a secolului“ – deși, pentru a fi onest, asta nu însemna că el vrea să restaureze URSS – și a demonstrat slăbiciune din partea guvernului. După noile „Vremuri Tulburi“ ale epocii Elțin, Putin a ajuns să vadă cea mai mare amenințare venind din slăbiciunea internă – posibil susținută de puterile străine ostile – și, prin urmare, în pofida investițiilor în drone pentru armată și rachete pe orbită, ca și a luării unor decizii cu consecințe periculoase în străinătate, regimul lui este fundamental conservator. El este Nicolae I, menținându-se ferm împotriva dezordinii; patriarhul Nikon, restaurând vechea ortodoxie; poate cel mult Petru cel Mare, fericit să adopte tehnologii din Occident pentru a înarma statul și a controla elita, dar nu pentru a reforma de jos în sus.

PALIMPSESTUL HIPERTEXT ȘI IRONIILE SALE

Între timp, palimpsestul câștigă tot mai multe straturi de scriere suprapuse. Generația lui Putin, cea a lui *Homo sovieticus*, care nu numai că s-a născut și a crescut în vremurile sovietice, dar a avut de asemenea o carieră cu mulți ani înainte de 1991, este dominantă, dar este și contestată de noile generații, unele modelate de sălbaticii ani ’90, unele care nu au cunoscut, ca adulți, o Rusie în care Putin să nu fie la conducere. Sunt cei care se răzvrătesc, alăturându-se unei societăți civile asediate, dar dinamice, privind la Occident pentru inspirații și ambiții. Alții combină doctrina putinismului cu un cinism la modă, acceptând noul statut global al Rusiei de *Bad Boy* (băiat rău) și punându-l pe un T-shirt. „Putin: cel mai politicos om“, se citește pe un asemenea tricou, parafrazând denumirea rusească a celor pe care Occidentul i-a numit „omuleții verzi“ – comandourile care au cucerit Crimeea. „Vreți să ne izolați? Vă rugăm!“ se citește pe altul, alături de un logo McDonald’s, simbolul LGBT și o pancartă de protest, toate barate cu X-uri roșii.

În acelaşi timp, lucrurile devin mai complexe. La Moscova s-a construit o nouă moschee, uriaşă, lângă Stadionul Olimpic, căci musulmanii din nordul Caucazului şi Asia Centrală sosesc atât în calitate de cetăţeni, cât şi – mai ales – de muncitori sezonieri temporari. Cu ei au venit noi influenţe, de la restaurantele caucaziene la bazarul afgan vertical, care a preluat Hotelul Sevastopol din epoca sovietică. Putin a comandat o statuie uriaşă a Sfântului Vladimir – marele cneaz Vladimir cel Mare – ridicată lângă Kremlin, dar acesta era Vladimir din Kiev, şi aşa cum Kiev este acum Kîiv, Ucraina este nu numai o ţară independentă, ci una care priveşte tot mai mult spre vest, nu spre est. Vladimir este încă o proprietate culturală a Rusiei? Sau este acum adevăratul Volodimir al Ucrainei? În aeroporturile Moscovei există acum coridoare speciale pentru turiştii chinezi şi tot mai multe anunţuri sunt în chineză, ca şi în engleză. În orientul îndepărtat rusesc, un potop de bani chinezeşti remodelează oraşe întregi şi economii regionale. Un erudit rus mi-a vorbit despre studenţii lui: „Învaţă limba engleză datorită sufletului, limba chineză datorită minţii“.

Nu toate influenţele au jucat un rol numai în geografia fizică a Rusiei. Palimpsestul obţine hipertext, linkuri în cyberspaţiu, în care informaţiile şi influenţa culturală circulă liber. Trei sferturi dintre ruşi folosesc în mod regulat internetul şi îl folosesc la fel de mult ca americanul obişnuit. Mulţi îşi iau informaţiile online din surse străine, se uită la clipuri video din străinătate şi, la fel de important, de la comunităţile online care traversează frontierele. De la forumuri de discuţie la clanuri de jucători, ruşii nu sunt numai provocatori şi agitatori, ei se angajează activ în noi asociaţii şi mişcări virtuale.

Este ironic că, definind Rusia „lui“ în multe feluri în opoziţie cu Europa şi Occidentul – punând sub semnul întrebării totul, de la ordinea internaţională la valorile ei sociale –, Putin, la fel ca atât de mulţi conducători ruşi înaintea lui, a permis lumii din exterior să îl definească pe el şi să definească ţara. Este o caracteristică banală, totuşi, adevărată în cazul aproape tuturor conducătorilor ruşi de când Ivan *Groznîi* a adus Rusia în politica nordică şi i-a oferit mâna lui pătată de sânge Elisabetei I, „Regina Fecioară“ a Angliei, cerând-o în căsătorie.

Cea mai mare ironie se află în eforturile energice ale lui Putin de a

mobiliza mituri de orice fel în sprijinul faptului că Rusia este excepţională, noţiunea că istoria ei îi recunoaşte un rol special şi eroic în lume. În legătură cu aceasta, el exploatează totul, de la statutul Moscovei de „A Treia Romă“ la Kulikovo. Însă chiar efortul pe care „specialiştii în tehnologie politică“ şi istoricii supuşi de la Kremlin trebuie să-l facă pentru a încerca să îi convingă pe ruşi că sunt un popor special, separat de Europa şi asediat de forţele maligne culturale şi geopolitice, demonstrează că ei înoată împotriva curentului.

La urma urmei, până şi rușii care încă îl venerează pe Putin şi literalmente poartă tricoul învaţă cu înflăcărare limba engleză, devorează filme şi programe TV occidentale şi caută chiar în propriile creaţii culturale să se integreze în acest curent dominant. Trebuie să amintim că aceasta este o ţară în care pe o parte a unei străzi se poate vedea o frescă uriaşă dominând o întreagă faţadă a unui bloc turn, glorificând un mare general rus, şi pe cealaltă parte – o experienţă suprarealistă pe care am trăit-o eu însumi – un la fel de uriaş afiş făcând reclamă lansării unei superproducţii hollywoodiene; şi nu orice superproducţie, ci filmul *Captain America*. Se dă o mare importanţă transformării Moscovei într-un oraş plin de viaţă, vibrant şi frumos, însă aşa cum Sankt Petersburg a fost proiectat de europeni, o mare parte din aceasta se datorează arhitecţilor occidentali. De la echipa de olandezi care a remodelat Tverskaia, importantul bulevard al oraşului, la biroul de design american DS+R, creatorii minunatului parc urban suspendat High Line din New York şi care au definit un imens nou spaţiu verde la Zariadîe, chiar lângă Piaţa Roşie, capitala Rusiei este reconstruită de occidentali ca un oraş european.

Mulţumită experienţelor istorice împărtăşite şi dezvoltării comerţului internaţional, internetului şi superproducţiilor hollywoodiene, mulţumită excursiilor turistice ieftine în Spania şi Cipru şi îngrijorărilor mutuale referitoare la ascensiunea Chinei, Rusia este cu adevărat mai apropiată de Europa decât în orice moment al istoriei sale. Din punct de vedere tehnic, Europa se sfârşeşte la Munţii Urali, la jumătatea Rusiei, însă Europa spiritului parcurge toată distanţa până la Vladivostok, pe ţărmul Oceanului Pacific. Când sunt întrebaţi într-un sondaj, majoritatea rușilor sunt de acord cu afirmaţia „Rușii sunt europeni“ – dar unele dintre cele mai mari cifre în

acest sens vin tocmai din îndepărtatul est al țării, unde „asiatic“ nu este numai un concept abstract, ci o realitate imediată.

Aceasta este o țară cu o bogată moștenire și încă are un enorm potențial uman nefolosit. Este foarte ușor să vezi Rusia de azi doar în termenii știrilor TV și capturilor video: avioanele militare deasupra Siriei, forțele de ordine pe străzi, bogătașii plini de ei pe iahturile lor de lux și Putin, liderul solitar al acestei națiuni din nou amenințătoare. Însă este mult mai mult de atât. Desigur, există bogata moștenire culturală, Tolstoi și Ceaikovski, filmul *Crucișătorul Potemkin* și Teatrul Bolșoi, așa cum și istoria ei, în ciuda tuturor faptelor sângeroase, are mai mult decât partea ei de triumfuri, eroism și generozitate strălucind în întuneric. Dar în multe privințe, acestea sunt materia primă a vechiului obicei rusesc de a căuta viitorul în trecut.

În afară de asta, de câte ori, la urma urmei, poate să fie scris un palimpsest, să fie șters și corectat, înainte ca să trebuiască pur și simplu să începi cu o nouă pagină? Pentru a-l cita pe Marx pentru ultima oară: „Tradițiile generațiilor dispărute apasă ca un coșmar asupra minților celor vii“. (Scriind ca un nemarxist, este frapant cât de relevante pentru Rusia se dovedesc a fi afirmațiile sale sumbre.) Când se trezește cineva din coșmar și trece mai departe? Aceasta este o țară mult mai mare decât suma realizărilor sale istorice. O nouă generație de activiști și antreprenori, oameni de știință și artiști, gânditori și visători încearcă în mod conștient să găsească noi căi pentru Rusia, nu doar să aleagă una veche pe care să pășească din nou. Mai important, când rușii sunt chestionați în sondaje în legătură cu ce își doresc pentru viitor, statutul țării lor de mare putere și teama pentru securitatea ei se află destul de jos pe listă. În schimb, ei tânjesc nu numai după o viață decentă, ci după libertatea de a se exprima, organiza și protesta, vor sfârșitul corupției și șansa de a simți că pot avea un impact semnificativ asupra felului în care este organizată societatea – toate libertățile pe care noi, în Occident, le considerăm cuvenite. Poate că, după secole în care a fost sfâșiată între o dorință disperată de a fi acceptată de restul Europei și o determinare provocatoare de a fi independentă, Rusia are pur și simplu o șansă de a fi ea însăși. La urma urmei, ca o ironie a sorții pentru „Europa“, presiunile centripete aduse de Uniunea Europeană, expansiunea ei în est și sud, ca și Brexit, toate impun o conștiință crescândă că nu există o singură

„Europă“. Există Europa Suediei şi Germaniei, dar şi Europa Italiei şi Greciei, cea a Ungariei, cea a Balcanilor şi cea a Regatului Unit. Există loc pentru Rusia, dacă rușii vor avea sentimentul că vor să ajungă la o înțelegere cu ei înșiși. Putin şi adepţii lui ar putea încerca să se convingă pe ei – şi poporul lor – de altceva, dar noţiunea că ei nu devin mai europeni este ultimul mit dintre toate.

Bibliografie suplimentară: Cartea lui Chrystia Freeland, *Sale of the Century: The Inside Story of the Second Russian Revolution* (Abacus, 2005), spune povestea anilor ’90 prin intermediul escrocheriilor financiare ale vremii. Cele mai bune lucrări despre Putin sunt cărţile scrise de Fiona Hill şi Clifford G. Gaddy, *Mr Putin: Operative in the Kremlin* (Brookings, 2015), despre om, şi de Anna Arutunyan, *The Putin Mystique* (Skyscraper, 2014), despre ţara care i-a dat naştere. În ceea ce priveşte abordarea mea, *We Need to Talk about Putin* (Ebury, 2019)[18], aceasta condensează ceea ce gândesc despre om într-un mic volum. Cartea lui Mikhail Zygar, *All the Kremlin’s Men: Inside the Court of Vladimir Putin* (PublicAffairs, 2016), este o privire splendidă asupra tuturor celorlalţi oameni din jurul noului ţar.

Note

16. Termenul „omuleții verzi“, folosit pentru prima dată în timpul anexării Crimeii de către Federația Rusă (2014), se referă la soldații în uniforme verzi fără însemne, având arme ruseşti, care au ocupat Aeroportul Internațional și Parlamentul din Simferopol, ca și majoritatea bazelor militare din Crimeea. În Rusia au fost cunoscuți de asemenea sub denumirea de „oameni politicoşi“, deoarece populația locală pretindea că s-au purtat pașnic. Deși la început Vladimir Putin a negat că făceau parte din armata rusă, ulterior a recunoscut că forțele ruseşti speciale au fost implicate în evenimentele din Crimeea, în scopul protejării populației locale.

17. Incidentul s-a petrecut în timpul vizitei lui Elțin la Washington în septembrie 1994. Deşi în mass-media au apărut unele relatări de-a lungul anilor, nu a fost prezentat pe larg până în 2009, când a apărut cartea lui Taylor Branch *The Clinton Tapes*, bazată pe interviurile sale cu preşedintele Bill Clinton.

18. Mark Galeotti, *Hai să vorbim despre Putin!: Ce nu înțelege Occidentul*, Humanitas, 2021

MULȚUMIRI

O carte care implică o asemenea cercetare este un proiect provocator, dar și pasionant, condensând 12 secole pline de evenimente în relativ puține pagini. Prin urmare, am apelat la tot felul de simplificări și omisiuni și am depins în mod inevitabil de ideile și inspirația multor colegi, uneori în mod direct, dar adesea pur și simplu prin osmoză intelectuală, cuvintele și ideile lor le-au influențat pe ale mele. Unele nume apar în secțiunile „Bibliografie suplimentară“ din carte, însă altele merită o notă aparte. Dominic – Chai – Lieven a fost îndrumătorul tezei mele de doctorat, o adevărată sursă de inspirație și, de atunci înainte, un coleg experimentat, atent și generos, ale cărui păreri despre țarism și imperii în general m-au ajutat să-mi îmbogățesc modul de a gândi de-a lungul carierei mele. Îi sunt îndatorat lui Peter Jackson pentru faptul că este un bun coleg care predă la Keele University; multe dintre părerile mele despre primele secole ale rușilor și despre Hoarda de Aur derivă din erudiția lui și amintirile mele, fără îndoială imperfecte, despre spusele lui. În fine, nu l-am întâlnit niciodată pe W. Bruce Lincoln și, fiindcă a murit în 2000, nici nu-l voi întâlni vreodată, dar doresc să notez că scrierile sale m-au inspirat, fiind dovada evidentă că este posibil să scrii istorie bună și în același timp proză angajată. Sunt mulți alții care ar putea și ar trebui să fie menționați și le cer cu umilință scuze tuturor celor pe care i-am omis în ceea ce în alte condiții ar fi trebuit să fie o secțiune de mulțumiri de dimensiunea unui capitol.

La nivel mult mai personal, vreau să le mulțumesc celor care au citit primele versiuni ale cărții și au făcut comentarii: Anna Arutunyan, Daria Mosolova, Robert Otto și Katherine Wilkins. Le apreciez generozitatea cu care mi-au oferit timpul și părerile lor și îmi cer iertare pentru eventualele erori și gafe, care îmi aparțin.

De asemenea, adresez mulțumirile mele lui Robyn Drury de la Ebury Publishing și lui Peter Joseph de la Hanover Square Press pentru sprijinul lor plin de entuziasm, ca și redactorului Howard Watson, pentru munca

meticuloasă și plină de înțelegere.

În fine, doresc să mulţumesc Centrului Robert Schuman de Studii Avansate din cadrul Institutului Universitar European pentru că mi-a acordat în 2018–2019 Bursa Jean Monnet şi directoarei acestuia, Brigid Laffan, pentru sprijinul ei. Această carte a prins contur pe dealurile Toscanei, la Florența, unde se află Institutului Universitar European: există avantaje în viața unui cercetător.

CREDITE FOTO

S-au făcut mari eforturi pentru a-i găsi pe deținătorii copyrightului și pentru a obține permisiunea lor pentru folosirea materialului cu drepturi de autor. Editorul își cere scuze pentru orice eroare sau omisiune din lista de mai sus și va fi recunoscător dacă va fi notificat în legătură cu orice corecturi, care vor fi încorporate în viitoarele reeditări sau ediții ale acestei cărți.

Fotografia nr. 2 de Ludvig14 și reprodusă sub licență Creative Commons CC-3.0.

Fotografiile nr. 4, 6 și 8 © Mark Galeotti.

Fotografia nr. 7 © 1957, Manfred & Barbara Aulbach și reprodusă sub licență Creative Commons CC-SA-3.0.